

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО
Факультет історії, права і публічного управління
Кафедра історії та культури України

«ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ»

Методичні рекомендації до практичних занять
для здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії

ВІННИЦЯ 2020

УДК 34:167/168(075)
Н15

Рекомендовано до видання редакційно-видавничою радою
Вінницького державного педагогічного університету
ім. Михайла Коцюбинського
(протокол №4 від 5 квітня 2020 р.)

Ук л а д а ч :
І. М. Романюк

Теорія та методологія історії : методичні рекомендації до практичних
занять для здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії/ уклад. І. М.
Романюк. – Вінниця, 2020. – 29 с.

ВСТУП

Історія як знання про минуле тісно пов'язана з цим, причому цей зв'язок є зворотнім. Минуле необхідно для того, щоб краще знати і розуміти сьогодення, що виростає з нього, вкорінене в ньому, а нині – для того, щоб розуміти минуле, адже наше пізнання історії направлено від теперішнього до минулого. Ми проєктуємо зміст, поняття, ідеї, категорії нашого сьогодення на минуле і тим самим пізнаємо його. Теорія та методологія історії є однією з фундаментальних навчальних дисциплін, яка передбачає формування й розвинення у аспірантів сучасного наукового мислення, закладення основ для усвідомлення теоретичних знань як системи та виступає методологічним засобом для досліджень в інших науках. Відповідна дисципліна призначена для аспірантів (вищої освіти ступеня доктора філософії). Основи курсу викладені з позицій спрямування здобувачів на самостійне опрацювання великої частини тем і, зокрема засвоєння методологій, їхнього змісту та спрямування, із залученням стислих характеристик й основної літератури.

Частину посібника складає словник понять і категорій, у якому наведено визначення термінів, що, на думку автора, є найуживанішими в історичній науці й історіософії. Аналіз навчальних програм різних історичних дисциплін указує на необхідність знання цих термінів тими, хто навчається та викладає історичні науки. Водночас необхідні знання не лише теоретичних основ історичного пізнання, а й використання нових методик і технологій дослідницької діяльності, які часто виникають як наслідок взаємозв'язку й інтегрованості різних галузей наук, зокрема використання інформаційних, комп'ютерних, лазерних технологій та інших методів дослідження, характерних для природничих і технічних наук.

Водночас важливе місце в підготовці фахівця-історика займає теорія історичного пізнання, як важливий інструмент фахової діяльності, що складається з різних концептуальних положень, підходів або методологій, методик і технологій історичного дослідження, понятійно-категоріального апарату.

Кадровий потенціал історичної науки, історична інтелектуальна еліта формується так, щоб у її складі були дослідники-пошуковці, дослідники-науковці, а також ті, хто формує історичне мислення в суспільстві – учителів, наставників, які передають історичний досвід, історичні знання. Ще однією важливою ланкою історичних кадрів є наукова еліта, яка може переглядати концепції розвитку наукового пізнання, висувати нові ідеї, створювати нові методики й технології. Саме для цього потрібен інструментарій – понятійно-категоріальний апарат історичної науки, який висвітлений у цьому посібнику.

Конкретність історичної науки і процесу історичного пізнання полягає в конкретності існування людини й людства, історичне буття якого тісно пов'язане з навколишнім світом. Історичне пізнання покликане формувати розуміння необхідності збереження, вивчення та використання історичного досвіду поколінь, передавання його наступним поколінням.

Ускладнення життя суспільства, викликане проблемами глобалізації, науково-технічної революції, інтеграції тощо ставить перед історичною наукою ще й проблеми прогнозування майбутнього. Лише аналіз минулого і сучасності, як історичної конкретності, дає можливість за допомогою історичного мислення зрозуміти подальші кроки й результати розвитку суспільства, а також визначити правильний прогноз.

У посібнику особлива увага акцентується на взаємозв'язку понять і категорій історичного пізнання. Здійснено спробу скласти термінологію так, щоб фахівці-історики могли контактувати, використовуючи зрозумілу їм наукову мову.

Розвиток історичного пізнання – це постійний процес інтелектуальної інтеграції історичних напрямів, шкіл, пошук вдосконалення історичних досліджень і глибокого розуміння історичного процесу. Студенти мають усвідомити, що дослідницька діяльність історика не може обмежуватися одним підходом, однією методологією. Чим більше використовується методологій, тим глибше дослідження. Отже кожен підхід є певним історичним досвідом, який необхідно використовувати, залучаючи розроблені методики й технології історичного дослідження як важливі інструментарій професійної діяльності.

Вербальний і графічний, нейронний і смисловий рівні сприймання у процесі формотворення історичних знань є важливою історико-педагогічною технологією, яку має створювати та використовувати кожен викладач відповідно до його науково-педагогічних можливостей.

Оволодіння понятійно-категоріальним апаратом історичної науки дасть змогу шляхом формотворення знань посилити можливості самостійного історичного мислення та самостійного вибору наукових технологій і методів дослідження. Особливість засвоєння теорії історичного пізнання полягає в тому, що історичний досвід вимагає враховувати надбання людського розуму на шляху до сучасного наукового мислення. Важливість усвідомлення шляху формування історичного, наукового мислення вказує на такі етапи, як міфологічне, релігійне, науково-природниче, наукове. Сучасне історичне пізнання та мислення включає в себе увесь попередній досвід. Це означає, що продовжує використовуватися як міфологічно-релігійне, і наукове пізнання, хоча на певних етапах розвитку людства переважає одна з форм мислення, яка й визначає основи історичного пізнання.

Метою викладання навчальної дисципліни «Теорія та методологія історії» є ознайомлення аспірантів-істориків з основними напрямками та етапами розвитку історичної думки, історіософськими концепціями, становленням історії як наукової і фахової дисципліни, теоретичними та методологічними новаціями історичної науки на різних етапах її розвитку, з поняттям теорії та методології історії.

Важливе місце у підготовці фахівця-історика займає теорія історичного пізнання, як важливий інструмент фахової діяльності, що складається з різних концептуальних положень, підходів або методологій, методик і технологій історичного дослідження, понятійно-категоріального апарату.

Основними **завданнями** вивчення дисципліни «Теорія та методологія історії» є:

- впорядкувати знання, набуті за час навчання у вищому навчальному закладі таким чином, щоб аспірант міг самостійно застосовувати логіку історичного мислення та історичного пізнання до оцінки фактів, подій та явищ історичного процесу.

- ознайомлення аспірантів з організацією науково-дослідної роботи в Україні на сучасному етапі;

- засвоєння базових категорійних понять, які розкривають теоретичні та практичні аспекти наукових досліджень в галузі історії та археології;

- формування цілісних теоретичних уявлень про методологічні принципи побудови і специфіку методів написання дисертаційного дослідження;

- вироблення здатності формулювати та реалізовувати наукові завдання, застосовуючи методології теоретичних і практичних наукових досліджень;

- засвоєння аспірантами методологічних правил і вимог оформлення рукопису дисертації;

- розуміння аспірантами сутності організації підготовки і захисту дисертаційного дослідження з історії та археології.

Для аспірантів передбачено 20 годин лекцій, 20 годин практичних та семінарських занять. Для самостійної роботи відведено 80 годин.

Форми контролю – іспит.

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ

Практичне заняття 1. Історичний процес та історичне пізнання – дві сторони історичної науки

1. Історія як наука про суспільство: визначення історії в історичній науці.
2. Історичний процес – об'єкт історичного пізнання.
3. Історичне пізнання – інструмент розуміння історичного процесу.
4. Поняття філософії історії й історіософії

Рекомендована література

1. Бондаренко Г. Історичне пізнання : питання теорії і практики / Бондаренко Г. – Луцьк : Ред.-вид. від. Волин. держ. ун-ту, 1998. – 228 с.
2. Бондаренко Г. Основні поняття і категорії історичного процесу і процесу історичного пізнання / Бондаренко Г. // Наук. вісн. ВДУ. Історія. – 1997. – Вип. 2. – С. 87–91; 1998. – Вип. 1. Істор. науки. – С. 139–143.
3. Карсавин Л. Философия истории / Карсавин Л. – СПб : АО “Алетей”, 1993. – 160 с.
4. Мельник Л. Розвиток наукового пізнання історії / Мельник Л. – К. : Радян. шк., 1983. – 125 с.
5. Мельник Л. Предмет і методологія історичної науки / Мельник Л. – К. : Вища шк., 1977. – 134 с.
6. Методологические и философские проблемы истории. – Новосибирск : Наука, 1983. – 352 с.
7. Померанц Г. Лекции по философии истории / Г. Померанц. – М. : Лири «ДОК», 1993. – 240 с.
8. Сучасна українська історіографія : проблеми методології та термінології : матеріали Всеукр. наук.-методол. семінару (Київ, 17 черв. 2004 р.). – К. : [б. в.], 2005. – 108 с.
9. Философия и методология истории. Логика и методология исторической науки : сб. статей. – М.: Прогресс, 1977. – 302 с.
10. Философия и методология науки / под ред. В. И. Купцова. – М. : АСПЕКТ-ПРЕСС, 1996. – 551 с.
11. Философия истории : Антология: Учебное пособие для студентов гуманитарных вузов / Сост., ред. и вступ. ст. Ю. А. Кимелева. – М. : Аспект Пресс, 1995. – 351 с.
12. Ящук Т. І. Філософія історії. Курс лекцій / Ящук Т. І. – К. : Либідь, 2004. – 535 с.

Практичне заняття 2. Формування теоретичних та методологічних підходів до історії наприкінці XIX – на початку XX ст.

1. Боротьба шкіл матеріалістичного й ідеалістичного спрямування. Гомерівський та новий підходи у вивченні історичного процесу.
2. Використання соціології та психології в історичних дослідженнях. Описовість історичної науки.

3. Розвиток історичного пізнання в Російській імперії. Основні тенденції розвитку історичної науки й історіографії в Україні (В. Антонович, М. Костомаров, М. Драгоманов, О. Максимович, М. Бантиш-Коменський, М. Грушевський та ін.).
4. Критичний марксизм та розуміння історії М. Бердяєвим.
5. Сучасне розуміння “кінця історії”.

Рекомендована література

1. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Арон Р. – М. : Прогресс-Политика, 1992. – 608 с.
2. Грушевский М. Очерк истории украинского народа / Грушевский М. – К. : Лыбидь 1990. – С. 15–22.
3. Губман Б. Смысл истории : Очерк истории современных западных концепций / Губман Б. – М. : Наука, 1991. – 190 с.
4. Дьяков В. Методология в прошлом и настоящем / Дьяков В. – М. : Мысль, 1974. – 190 с.
5. Ершов Ю. Человек. Социум. История (социально-философские проблемы теории исторического процесса) / Ершов Ю. – Свердловск : Издательство УГУ, 1990. – 152 с.
6. Кримський С. “Кінець історії” чи метаісторія? / Кримський С. // Collegium. – 1994. – № 1.
7. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / Лисяк-Рудницький І. – К. : Основи, 1994. – Т. 1 – 554 с., Т. 2. – 573 с.
8. Мельник Л. Розвиток наукового пізнання історії / Мельник Л. – К.: Радян. шк., 1983. – 125 с.
9. Мельник Л. Предмет і методологія історичної науки / Мельник Л. – К. : Вища шк., 1977. – 134 с.
10. Ніцше Фрідріх. Так казав Заратустра. Жадання влади / Ніцше Фрідріх. – К. : Основи, 1993. – 415 с.
11. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського / Прицак О. // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 1. – К. : Наук. думка, 1991. – С. XLIII – LXXIII.
12. Сахаров А. Методология истории и историография / Сахаров А. – М. : Наука, 1981. – 94 с.
13. Смоленський Н. И. Теория и методология истории / Смоленський Н. И. – М. : Академия, 2008. – 272 с.
14. Философия и методология истории. Логика и методология исторической науки : сб. статей. – М. : Прогресс, 1977. – 302 с.
15. Философия и методология науки / под ред. Купцова В. И. – М. : АСПЕКТ-ПРЕСС, 1996. – 551 с.
16. Философия истории: Антология : учеб. пособие для студентов гуманитар. вузов / Сост., ред. и вступ. ст. Ю. А. Кимелева. – М. : Аспект Пресс, 1995. – 351 с.
17. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Чижевський Д. – К. : Кобза, 1992. – 230 с.

18. Шморгун А. Методологическая функция теории общественно-экономической формации / Шморгун А. – К. : Наук. думка, 1990. – 147 с.

Практичне заняття 3. Сучасні підходи до вивчення історичного процесу

1. Цивілізаційний і культурологічний підходи до розуміння історії. О. Прицак й оцінка цивілізаційного розуміння історії людства.
2. Теорія “осьового часу” К. Ясперса.
3. Проблеми “відкритого суспільства” та критика історизму К. Поппера.
4. “Ідея історії” Р. Колінгвуда.
5. Проблеми аксіології та використання усної народної історії, психоісторії, історії повсякдення як нових методологій.

Рекомендована література

1. Вебер М. Избранное. Образ общества / Вебер М. – М. : Юрист, 1994. – 704 с.
2. Виндельбанд В. Избранное. Дух и история / Виндельбанд В. – М.: Юрист, 1995. – 687 с.
3. Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукр. наук. конф. (Харків, 15–17 листопада 1995 р.). – Х. : [б. в.], 1995. – С. 26–31, 36–41, 53–59, 92–97, 155, 160, 170–175, 327–329.
4. Колінгвуд Р. Ідея історії / Колінгвуд Р. – К. : Основи, 1996. – 615 с.
5. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / Лисяк-Рудницький І. – К. : Основи, 1994. – Т. 1 – 554 с. ; Т. 2. – 573 с.
6. Павленко Ю. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посібник / Павленко Ю. – К. : Либідь, 1996. – 360 с.
7. Поппер К. Злиденність історизму / Поппер К. – К. : Абрис, 1994. – 192 с.
8. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / Поппер К. – К. : Основи, 1995. – Т. 1 – 444 с. ; Т. 2. – 494 с.
9. Потульницький В. Українська світова та історична наука / В. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 1, 2, 3, 4.
10. Прицак О. Арнольд Джозеф Тойнбі та його твір / Прицак О. // Тойнбі А. Дослідження історії. – К.: Основи, 1995. – Т. 2. – С. 363-374.
11. Реєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні : шляхи поступу / Реєнт О. П. // УІЖ. – 1999. – № 3.
12. Смолій В. А. Українська історична наука на рубежі ХХІ століття : Проблеми пошуку нових теоретичних та методологічних підходів / Смолій В. А. // Освіта України. – № 27. – 1997. – 4 лип.
13. Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології. Матеріали Всеукраїнського наук.-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.). – К. : [б. в.], 2005. – 108 с.
14. Удод О. Історія : осягнення духовності / Удод О. – К. : Генеза, 2001. – С. 28-43.

15. Удод О. Історія в дзеркалі аксіології. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920 – 1930-х роках / Удод О. – К. : Генеза, 2000. – С. 12-33.
16. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Ясперс К. : пер. с нем. – М. : Политиздат, 1991. – 527 с.

Практичне заняття 4. Роль народних мас і особи в історії

1. Народні маси – історичне тло суспільства.
2. Народні маси – рушійні сили історичного процесу.
3. Особа (постать) в історичному процесі.
4. Особа і практика історичного пізнання.

Рекомендована література

1. Бондаренко Г. Історичне пізнання: питання теорії і практики / Бондаренко Г. – Луцьк : Ред.-вид. від. Волин. держ. ун-ту, 1988. – 228 с.
2. Бондаренко Г. Основні поняття і категорії історичного процесу і процесу історичного пізнання / Бондаренко Г. // Науковий вісник ВДУ. Історія. – 1997. – Вип. 2. – С. 87–91; 1998. – Вип. 1. Істор. науки. – С. 139–143.
3. Ершов Ю. Человек. Социум. История (социально-философские проблемы теории исторического процесса) / Ершов Ю. – Свердловск : Издательство УГУ, 1990. – 152 с.
4. Ракитов А. Историческое познание : системно-гносеологический поход / Ракитов А. – М.: Политиздат, 1982. – 303 с.
5. Розвиток історичного мислення як засіб формування особистості, її інтелекту та творчих здібностей : зб. статей. – О. : Астропринт, 1999. – 216 с.

Практичне заняття 5. Історизм – основа теорії і практики історичного пізнання

1. Поняття історизму й історицизму.
2. Поняття історичних часу та простору.
3. Історична закономірність та логіка історичного пізнання.
4. Поняття гештальту й каузальності в західній історіософії.

Рекомендована література

1. Бондаренко Г. Історичне пізнання: питання теорії і практики / Бондаренко Г. – Луцьк : Ред.-вид. від. Волин. держ. ун-ту, 1988. – 228 с.
2. Бондаренко Г. Основні поняття і категорії історичного процесу і процесу історичного пізнання / Г. Бондаренко // Науковий вісник ВДУ. Історія. – 1997. – Вип. 2. – С. 87– 91; 1998. – Вип. 1. Істор. науки. – С. 139–143.
3. Колінгвуд Р. Ідея історії / Колінгвуд Р. – К. : Основи, 1996. – 615 с.
4. Поппер К. Злиденність історицизму / Поппер К. – К. : Абрис, 1994. – 192 с.

5. Трельч Э. Историзм и его проблемы / Трельч Э. – М. : Юрист, 1994. – 719 с.
6. Шпенглер О. Закат Европы / Шпенглер О. – М. : Мысль, 1993. – Т. 1. – 672 с. ; 1998. – Т. 2. – 608 с.

Тестові завдання

1-й рівень

1. Комплекс творів найдавнішої арійської релігійно-міфологічної літератури – це :
літописи; аннали; веди.
2. Основу якої релігії складає «Коран»?
Іудаїзм; іслам; брахманізм.
3. Хто з грецьких істориків створив цикл «життєписів»?
Геродот; Гомер; Плутарх.
4. Яке мислення переважало в часи античності?
Математичне; теологічне; науково-природниче.
5. Яке мислення переважало в Середньовіччі?
Математичне; теологічне; науково-природниче.
6. Розмістити в хронологічній послідовності:
Просвітництво; античність; романтизм.
7. Хто був носіями знань у давні часи панування міфологічного мислення?
вожді та воїни; жерці та шамани; воїни і монахи; вожді та шамани.
8. У якому столітті існувала «школа ерудитів»?
XVI; XVII; XVIII.
9. Хто був засновником школи анналів?
М. Блок; Д. Гьом; Л. Февр; Ф. Боден; Ф. Бодуен;
10. Визначити твори ранньоісторичної літератури:
Аннали; веди; повість; нарис; літопис; роман.
11. Кому з філософів істина була дорожча за дружбу?
Платону; Арістотелю; Сократу.
12. Де народився Геродот?
Галікарнас; Афіни; Мегари.
13. Хто перший застосовував формальну критику історичних документів у XVII ст.?
Ерудити; мавристи; скептицисти.
14. Хто вперше розробив наукову критику джерел?
Ф. Бьондо; Л. Валла; Ф.Бодуен; Й.Скалігер; Ф.Бекон.

15. За якою ерою велося літочислення у східних слов'ян?
Антиохійською; Візантійською; Александрійською.
16. Абсолютний, дійсний математичний час, який плине без будь-якого співвідношення до чого-небудь – це :
Трансцендентність; тривалість; сакральність
17. Хто засновник позитивістської методології пізнання?
Е. Кант; О. Конт; Р. Колінгвуд.
18. Хто автор праці «Смисл історії»?
О. Шпенглер; А. Тойнбі; М. Бердяєв; Р. Колінгвуд; К. Ясперс.
19. Хто автор праці «Історичні есе»?
Павлов-Сильванський; Лаппо-Данилевський; Лисяк-Рудницький.
20. До загальноісторичних наук належить:
Хронологія; археологія; нова історія; геральдика.
21. До загальноісторичних наук належить:
Історія України; боністика; історіографія; археологія.
22. До спеціальних історичних наук належить:
історична метрологія; історія Франції; геологія; географія.
23. Історичною наукою є: філокартія, геологія, генетика.
24. Історичною наукою є:
Генеалогія; валеологія; соціологія.
25. До історичних наук не належить:
Софістика; боністика; герменевтика.
26. Поділ історичного часу на різні відрізки – це:
Групування; типологія; періодизація.
27. Хто був прихильником теорії еволюціонізму?
М. Драгоманов; Д. Донцов; Д. Дорошенко.
28. Хто є автором «Енциклопедії і методології історії»?
Ш. Ланглуа; Я. Буркхардт; Й. Дройзен.
29. Хто автор праці «Апологія історії» або «Ремесло історика»?
Е. Трельч; А. Тойнбі; Р. Колінгвуд; Р. Арон; М. Блок.
30. Хто автор праці «Дослідження історії»?
О. Шпенглер; А. Тойнбі; Р. Колінгвуд; Р. Арон; К. Ясперс.
31. Хто автор праці «Ідея історії»?
О. Шпенглер; А. Тойнбі; Р. Колінгвуд; Р. Арон; К. Ясперс.
32. Хто автор праці «Історизм та його проблеми»?
Е. Трьольч; А. Тойнбі; Р. Колінгвуд; Р. Арон; К. Ясперс.
33. Хто автор праці «Занепад Європи»?
О. Шпенглер; А. Тойнбі; Р. Колінгвуд; Р. Арон; К. Ясперс.
34. Хто автор праці «Відкрите суспільство та його вороги»? О. Шпенглер,
А. Тойнбі, Р. Колінгвуд, К. Поппер, К. Ясперс.
35. Хто є представниками цивілізаційного підходу в історичній науці?
1) О. Шпенглер і А. Тойнбі; 2) К. Ясперс і В. Віндельбанд; 3) К. Поппер і Р. Колінгвуд.
36. Яку кількість цивілізацій визначив А. Тойнбі?
16; 24; 32; 36; 38.

37. Хто є представниками формаційного підходу в історичній науці?
1) К. Маркс і М. Покровський; 2) М. Бердяєв і Л. Карсавін; 3) Г. Плеханов і В.Ключевський.
38. Хто не належав до історичної школи державників?
М. Грушевський; Д. Дорошенко; В. Липинський; І. Крип'якевич; С. Томашівський.
39. Який український історик вважав, що його власна наукова концепція «неоднозначна і суперечлива»?
В. Антонович; М. Костомаров; М. Грушевський.
40. Хто автор теорії «безбуржуазності» та «безкласовості» українського суспільства?
В. Антонович; М. Драгоманов; П. Куліш; Д. Дорошенко; В. Липинський.
41. До українських націонал-комуністів належали:
В. Вінниченко і В. Липинський; М. Хвильовий і М. Скрипник; П. Куліш і В. Антонович.
42. Виділення основних тем або напрямів у процесі історичного пізнання – це :
Групування; типологія; систематизація.
43. Суб'єктом історичного пізнання є:
Особа; наукова лабораторія; науковий центр.
44. Здатність розуміти історичний процес та його перспективи – це :
історична свідомість; історичний досвід; історичне мислення.
45. Частиною історичного періоду є:
Вік; крок; етап; епізод.
46. Організація, яка визначає порядок життя суспільства, нації – це :
школа; держава; родина.
47. Тільки ретроспективною є:
історична свідомість; історичне мислення; історична пам'ять.
48. Об'єктом історичного пізнання є:
реальність історичного процесу; історичний факт; історичне мислення.
49. Яка категорія історичного пізнання свідчить про альтернативу в минулому?
Історична доля; історична мета; історична воля.
50. Поступовий розвиток суспільства в часі та просторі – це:
класова боротьба; послідовність; еволюція.
51. Які ідеї панували в українській історичній науці кінця ХІХ початку ХХ ст.?
1) державності та націоналізму; 2) інтернаціоналізму і космополітизму; 3) народництва і позитивізму.
52. Яка категорія історичного пізнання говорить про передачу знань і вмінь наступним поколінням?
Історична пам'ять; історичне мислення; історичний досвід.
53. Поняття «еон» - це:
Період; епізод; ера.
54. Які держави ХХ ст. були тоталітарними?

- Франція та Англія; Швеція і Швейцарія; СРСР і Німеччина.
55. Підкреслити поняття загальноісторичної періодизації:
1) епізод, доба, вік; 2) етап, період, ера; 3) доба, рік, століття.
56. Ретроспективність – це:
Спрямованість у майбутнє; оберненість в минуле; визначеність в сучасності.
57. Визначити керівників тоталітарних режимів:
1) Рузвельт і Бенеш; 2) Черчіль і Мусоліні; 3) Сталін і Гітлер.
58. Визначити період розвитку західноєвропейської цивілізації, коли наслідувались традиції античної культури:
просвітництво; романтизм; відродження.
59. Презентативність – це:
спрямованість у майбутнє; оберненість в минуле; визначеність у сучасності.
60. Підкреслити загальнометодологічні принципи історичного пізнання: 1) науковість, історизм; 2) класовість, об'єктивність; 3) партійність, логічність.
61. Які поняття означають духовність?
1) революція і культура; 2) мистецтво і релігія; 3) спорт і еволюція.
62. Виділити види наукових робіт:
1) повість і реферат, 2) дисертація та стаття 3) нарис і есей.
63. Перспективність – це:
спрямованість у майбутнє; оберненість у минуле; визначеність у сучасності.
64. Яка ера є сьогодні абсолютною шкалою виміру історичного часу?
від створення світу; від заснування міста Риму; від різдва Христового.
65. Особливий або відмінний шлях розвитку народу, країни – це:
Гештальт; маргінальність; казуальність.
66. Скільки томів складала протестантська «Церковна історія окремих століть»?
8, 10; 13; 15; 18.
67. Скільки томів склали католицькі «Церковні аннали від народження Христа до року 1198»?
8; 10; 12; 15; 18.
68. Що виникло на основі ренесансу і гуманістичних ідей?
романтизм; позитивізм; просвітництво.
69. Які поняття належать до теорії та практики історичного пізнання?
1) історіософія, історизм; 2) соціум, суспільство; 3) соціометрія, методологія.
70. Які поняття належать до теорії та практики історичного пізнання?
1) історіософія, методологія; 2) соціум, соціометрія; 3) валеологія, суспільство.
71. Результат логічного і послідовного розвитку суспільства – це:
історична проблема; історична подія; історична закономірність.
72. Неможливість пізнання або те, що лежить за межами досліду – це:
Фаталістка; ірраціоналізм; трансцендентність
73. Визначеність, спрямованість історичного процесу або історичного пізнання – це:
еволюціонізм, плюралізм, історична тенденція, історична воля, історична доля

74. Об'єктивна реальність історичного процесу – це:
ситуація; пам'ять; факт.
75. Використання єдиного підходу, погляду в історичній науці – це:
плюралізм; прагматизм; монізм.
76. Які поняття належать до теорії формацій?
1) давні цивілізації, розвинуті цивілізації; 2) рабовласництво, феодалізм; 3) модернізм, капіталізм.
77. Яка наука, на межі філософії та історії розробляє основні засади теорії та практики історичного пізнання?
історія філософії; історіософія; філософія історії.
78. Що є продуктом історичного мислення в процесі історичного пізнання?
історична постать; історична думка; історичний факт.
79. Визначити носіїв історичної пам'яті:
1) час і простір; 2) людина і час; 3) бібліотека і архів.
80. У якому часі можуть існувати людина і суспільство?
доісторичному; історичному; позаісторичному; післяісторичному.
81. На що спрямована історична тенденційність у процесі пізнання:
пізнання окремих сторін історичного процесу; досягнення заздалегідь визначених результатів; на пізнання конкретної істини.
82. Який спосіб історичного пізнання слугує для перевірки гіпотез і теорій?
історична оцінка; історичний експеримент; історичне мислення.
83. Яка категорія історичного пізнання спрямована на пояснення можливості передбачення історичного розвитку?
Історизм; історицизм; гештальт.
84. Поняття «катарсис» – це:
спрямованість, відмінність, причинність, очищення, насичення.
85. Визначити об'єктивні категорії історичного пізнання:
1) історичний факт, історична постать; 2) історичне мислення, історична свідомість; 3) історична думка, історична оцінка.
86. Визначити суб'єктивні категорії історичного пізнання:
1) Історична свідомість, історична думка; 2) історична подія, історичне джерело; 3) історичне мислення, історична доля.
87. Якою вищою фазою закінчується розвиток суспільства за формаційним підходом?
соціалізмом; модернізмом; комунізмом.
88. Чиї фундаментальні відкриття змінювали погляди на світ?
1) Коперніка, Галілея; 2) Архімеда, Фарадея; 3) Гегеля, Сквороди.
89. Чи тенденційною є історична наука?
так; частково; ні.
90. Чи тенденційним є історичний процес?
так; частково; ні.
91. Чи тенденційним є процес історичного пізнання?
так; частково; ні.

92. Визначити, які поняття належать до вчених звань в історичній науці? 1) кандидат наук, доктор наук; 2) доцент, професор; 3) магістр, аспірант.
93. Визначити, які поняття належать до наукових ступенів в історичній науці?
1) кандидат наук, доктор наук; 2) доцент, професор; 3) магістр, аспірант.
94. Який метод історичного дослідження забезпечує виявлення, відбір і залучення нових історичних джерел і фактів історичного процесу?
типологія; спостереження; систематизація.
95. Що означає поняття «детермінізм» у історіософії?
метод пізнання; історичну школу; причинну зумовленість.
96. Що визначає основний напрям, підхід у науковому пізнанні?
методика; технологія; методологія.
97. Підібрати відповідник до поняття минуле:
перспектива; презентативність; ретроспектива.
98. Підібрати відповідник до поняття сучасність:
перспектива; презентативність; ретроспектива.
99. Підібрати відповідник до поняття майбутнє:
перспектива; презентативність; ретроспектива.
100. Яка категорія історичного пізнання є одночасно ретроспективною, презентативною і перспективною?
історична свідомість; історичне мислення; історична пам'ять.

2 рівень

1. Історичні науки поділяються на:
загальні; конкретні; особливі; спеціальні.
2. Привести у відповідність назви та зміст міфологічних індійських творів Рігведи, Самведи, Яджурведи, Ахтарваведи:
замовляння; опис ритуалу; гімни; тлумачення гімнів.
3. Про що в переважно писали болландисти?
життя героїв; життя святих; життя вождів.
4. До яких країн належать вчені? Привести у відповідність:
Ф. Бодуен – Італія; Й. Скалігер – Англія; Т. Мор – Франція.
5. Які етапи розвитку цивілізації за О. Шпенглером?
народження; виникнення; дитинство; юність; зрілість; смерть.
6. Канцлером якої держави був Нікколо Макіавеллі?
Римської; Афінської; Флорентійської.
7. Що таке санскрит?
рання поема; рання літературна мова; ранній літературний твір.
8. У чому полягає тенденційність історичного часу?
у паралельності; у сакральності; у спрямованості в минуле; у спрямованості в майбутнє; у тривалості.
9. Хто написав твір «Град Божий»?
Августин; Вольтер; Мор.
10. Людина-птиця-звір у слов'янській міфології – це:
деміург; сирена; симург.

11. Скільки відомо шкіл «Анналів»?
2; 3; 5.
12. Коли настала криза в методології радянської історичної науки ХХ ст.? після Другої світової війни; у часи холодної війни; після розвалу СРСР.
13. Критерієм історичної істини є:
історична пам'ять; історична оцінка; історична правда; історичний досвід; історичне мислення.
14. Каузальність – це:
очищення; причинна зумовленість; обмеження пізнання; розширення пізнання.
15. Учасником якої війни був історик Фукидід?
Троянської, Пелопонеської, Гальської.
16. «Лоршські аннали» – це джерела історії:
держави франків; держави саксонців; держави лангобардів.
17. Ким був Кассіодор, який жив у VI ст.?
засновником монетного двору; засновником майстерні письма; засновником астрономічної лабораторії
18. Гештальт – це:
поняття прийдешнього; причинна зумовленість; цілеспрямованість; розширення пізнання; учення про цінності.
19. Головним об'єктом у новому підході до вивчення історії є:
історична постать; народні маси; героїчні епохи.
20. Що означає гомерівський підхід до вивчення історії?
вивчення історії народних мас; вивчення історії життя владик і вождів; вивчення історії держав.
21. Що є рушійною силою історичного процесу?
класова боротьба; потреби суспільства; теорія революції; теорія еволюції; теорія конвергенції.
22. Поєднання в одному вченні сумісних, суперечливих ідей, поглядів, підходів, оцінок – це:
дуалізм; плюралізм; еkleктика.
23. Який етап розвитку людської цивілізації за А. Тойнбі є найвищим?
вища вселенська церква; вища цивілізація третьої генерації; модерне суспільство; новітнє суспільство.
24. Яка категорія історичного пізнання говорить про відхилення від основної лінії історичного процесу?
історичний вимір; історична аберація; історична антиномія.
25. Привести у відповідність прізвища з поняттями:
Логіка - Конт, Позитивізм - Скотт, Романтизм - Гегель.
26. Духовно-генетична основа поведінки людей – це:
психіка; ментальність; екзальтація.

27. Які три групи цивілізацій виділив А. Тойнбі?
ранні; примітивні; повністю розвинені; недорозвинені; пізні.
28. Які українські історики обґрунтували концепцію української революції XVII ст.?
В. Степанков; Ф. Шевченко; В. Голобуцький; В. Смолій; О. Апанович.
29. Визначити приналежність до країни:
Спіноза, Маркс, Ленін, Фукояма, Вольтер; Росія, Голландія, Німеччина, США, Франція.
30. Визначити конкретнометодологічні принципи історичного пізнання:
партійність; науковість; історизм; класовість; об'єктивність.
31. Визначити об'єктивні категорії історичного пізнання:
історичний процес; історична особа; історичне джерело; історичне мислення; історична думка.
32. Визначити об'єктивні категорії історичного пізнання:
історична пам'ять; історичний факт; історична постать; політична воля; історичний досвід.
33. Визначити суб'єктивні категорії історичного пізнання:
історична свідомість; історична подія; історичне джерело; історична доля; історична пам'ять.
34. Визначити суб'єктивні категорії історичного пізнання:
історична пам'ять; історичний факт; історична постать; історичне мислення; історичне джерело.
35. Визначити суб'єктивні категорії історичного пізнання:
історичний процес; історична особа; історичне джерело; історичне мислення; історична думка.
36. Розмістити в хронологічній послідовності виникнення:
гуманізм; соціалізм; позитивізм.
37. Розмістити в хронологічній послідовності:
просвітництво; античність; романтизм.
38. Яке мислення переважало в Середньовіччі?
математичне; теологічне; науково-природниче.
39. Яке мислення переважало в новий час?
математичне; теологічне; науково-природниче.
40. Хто є представниками цивілізаційного підходу в історичній науці?
О. Шпенглер; М. Данилевський; К. Ясперс; А. Тойнбі; В. Віндельбанд.
41. Визначити відповідну приналежність до країни:
Колінгвуд – Росія; Гегель – Англія; Мельє – Франція; Бердяєв – США; Рассел – Німеччина.
42. Підкреслити акторів на «сцені історії» за К. Поппером:
Великі нації; Великі вожді; Великі класи; Великі стихії; Великі держави.
43. До основних загальнолюдських цінностей належать?
свобода; рівність; мир; життя людини; життя цивілізації.
44. Де були відкриті у XVIII ст. перші кафедри нової історії?
Болонья; Оксфорд; Кембрідж.
45. Хто запровадив поняття «кінець історії»?

- С. Кримський; Б. Рассел; Ф. Фукояма.
46. Що лежить в основі «нової філософії історії»?
нарративізм; плюралізм; позитивізм.
  47. Школу «Аннали»—2 очолив:
М. Блок; Л. Февр; Ф. Бродель.
  48. Яка категорія пізнання є ретроспективною та презентативною?
історична свідомість; історичне мислення; історична пам'ять.
  49. Відновлення картини минулого без посилань на сучасність – це:
історизм; анахронізм; антикваризм; атавізм; етатизм.
  50. Створення якої з цих книг приписують Інокентію Гізелю?
Літопис Самовидця; Повість минулих літ; Синопис.
  51. До яких історичних шкіл належать напрями «Глобальна історія»,
«Антропологічна історія»?
ліберально-демократична; «Аннали» – 2 і 3; ліберально-народницька.
  52. Хто з них розділили історію на описову (нарративну) та прагматичну?
Плутарх; Сократ; Геродот; Фукідід; Арістотель.
  53. На яку поділяється історія за Геродотом і Фукідідом?
описову і прагматичну; полемічну і описову; наукову і літописну.
  54. Першим римським професійним істориком, який не займав ніяких посад
був:
Тацит; Лівій; Транквілл.
  55. Що таке фізіогноміка?
морфологія світової історії; філософія історії; поєднання спрямованості і долі
в житті та історії; поєднання спрямованості і долі в житті людини.
  56. Які поняття визначають суб'єктивну тенденційність історичного
пізнання?
історичний простір; історичний час; історичне мислення; методологічний
підхід; історизм.
  57. Коли бере початок соціологічна історія?
перша половина XVIII ст.; кінець XVIII ст.; перша половина XIX ст.
  58. Хто є автором книги «Категорії та методи історичної науки»?
А. Ракітов, Л. Мельник; В. Стрельський; М. Барг; В. Дьяков.
  59. Встановити відповідну належність:
Веди – Греція; Логографи – Русь; Літописи – Індія.
  60. Коли з'явилися перші логографи?
IV ст. до н.е.; VI ст. до н.е.; VI ст. н.е.
  61. Поставити у відповідність представників ідей:
Просвітництва – Ф. Шеллінг; Гуманізму – Д. Локк; Романтизму – Л. Валла.
  62. Символ у слов'янській міфології – це:
людина-птиця-звір; людина-риба-звір; людина-риба-птиця.
  63. Лінійність часу в історії першими використали:
фінікійці; греки; римляни; перси; вавилоняни.
  64. Розставити в потрібній понятійній відповідності факти історичного
процесу:
слід – свято; подія – корупція; явище – джерело.

65. Об'єктивну тенденційність історичного процесу визначає: історичний простір; історичний час; методологічний підхід; суб'єктивізм; історичне мислення.
66. Яку логіку розробляв Гегель? математичну; природничу; діалектичну.
67. Яку історико-філософську школу очолював Й. Дройзен? позитивістську; ерудиційну; малонімецьку.
68. Історична постать в історичному процесі є: факт; подія; наслідок.
69. Хто є головними акторами на сцені історії за К. Поппером? Великі нації; Великі класи; Великі ідеї; Великі стихії; Великі вожді.
70. Визначити цілеспрямовані історичні події? Загибель Помпеї; розпад СРСР; бомбардування Хіросіми і Нагасаки; відокремлення ремесла від землеробства і скотарства; виникнення книгодрукування.
71. Віра в сили природи – це: синкретизм; то темність; міфічність.
72. Історичне джерело – це: історичний факт; історичне явище; історична подія; слід історичного процесу; історична думка
73. Історичний факт – це: реалія історичного процесу; частина історичного процесу; відома реалія історичного процесу.
74. Факт, який істотно впливає на історичний процес – це: подія; явище, пам'ять; процес; свідомість.
75. Аксиологія – це: учення про цінності; поняття прийдешнього; розширення пізнання; історична реальність; усна історія.
76. Альтернативним або порівняльним часом є: сакральний; уявний; соціальний; паралельний; абсолютний.
77. Кому приписується авторство «Одісеї» та «Іліади»? Плутархові; Гомерові; Гесіодові.
78. Представниками ідей просвітництва в Україні були: Г. Сковорода; Ф. Прокопович; В. Антонович, М. Драгоманов.
79. Хто є представниками філософії неокантіанства? Вольтер; Рікерт; Шпенглер; Віндельбанд; Гегель.
80. Хто запровадив поняття «філософія історії»? Кант, Дідро, Вольтер, Платон, Аристотель
81. Хто є батьком історії? Аристотель; Страбон; Геродот; Платон; Сократ.
82. Що означає поняття «діалектика»? прогрес; процес; розвиток.
83. Мавристи або болландисти – це: ченці бенедиктинці; ченці єзуїти; ченці тамплієри.
84. Хто творець світу міфології індіанців? Сокіл; Ворон; Орел; Лебідь.

85. Підвалини християнської релігії закладали?
Конт; Кант; апостол Павло; св. Августин; Вольтер.
86. Де з'явилися перші оповідання – логографи?
Греція; Рим; Єгипет.
87. За неокантіанством в основі історичного пізнання лежить:
логічний аналіз; соціологічний аналіз; фактологічний аналіз.
88. Науки про суспільство є:
соціологія; історія; біологія; палеонтологія; антропологія.
89. Історичними науками є:
філателія; теологія; геологія; генетика; філігранологія.
90. Історичними науками є:
історіографія; філологія; історіософія; філокартія; офтальмологія.
91. Історичними науками є:
географія; метрологія; кінологія; нумізмати́ка; фонетика.
92. Які події в історії кваліфікуються як геноцид?
революція; війна; голодомор; холокост; виселення.
93. Визначити «осьовий час» за К. Ясперсом:
VIII – II ст. до н. е.; VIII ст. до н. е. – II ст. н. е.; II – VIII ст. н. е.; XII – IV ст. до н. е.; IV – XII ст. н. е.
94. На скільки частин поділив історію людства “осьовий час” К. Ясперса?
дві; три; чотири.
95. Представниками німецької філософії історії XVIII ст. є:
Е. Кант; Й. Шиллер; А. Шльоцер; А. Тюрго; Ш. Монтеск'є.
96. Чому ідеї державності та націоналізму переважали в українській історіософії XX ст.:
необхідність створення національної держави; потреба створення української історичної науки; потреба розвитку української історіософії.
97. Які основні проблеми лежали в основі полеміки між радянськими і західними істориками?
проблеми методології; питання історичного пізнання; проблеми переваги однієї з двох соціальних систем.
98. Які чинники як рушії історії визначає марксизм?
ідеї; просвітництво; класова боротьба; економіка; духовність.
99. Які проблеми в розвитку сучасної української історіографії, теорії та методології історії?
пошук нової методології; плюралізм історичного мислення; невідповідність теорії та практики історичного пізнання; невідповідність кадрового потенціалу потребам історичної науки.
100. З чим пов'язана криза в історичній науці на пострадянському просторі після розпаду СРСР?
проблеми методології; проблеми ідеології; проблеми світогляду; загальна криза в суспільстві.

3-й рівень

1. Дати визначення історії як науки?
2. Чому без знання минулого не може бути перспектив у майбутньому?
3. Визначити дві сторони історії?
4. Чим відрізняється минуле від історії?
5. Яка різниця між фактом історичним та фактом історіографічним?
6. Яка різниця між політичним й історичним мисленням?
7. Що означає поняття „історичність”?
8. Що є спільного між поняттями «історична пам'ять», «історична свідомість», «історичне мислення»?
9. Чому історична пам'ять ретроспективна?
10. Чому історична свідомість ретроспективна та презентативна?
11. Чому історичне мислення може бути обернене в минуле та спрямоване в майбутнє?
12. Обґрунтувати потрібність історичного досвіду для розвитку людства?
13. Охарактеризувати «осьовий час» К. Ясперса як методологію історичного пізнання?
14. Охарактеризувати цивілізаційний підхід Шпенглера-Тойнбі як методології історичного пізнання?
15. У чому сутність культурологічного підходу до вивчення історії?
16. У чому сутність формаційного підходу до вивчення історії?
17. Які причини спонукають до переходу від однієї формації до іншої?
18. У чому смисл історії за М. Бердяєвим?
19. Що означає «кінець історії» за Ф. Фукоямою та С. Кримським?
20. Чому психоісторичний аналіз використовується як методологія історичного пізнання?
21. Чому усна народна історія використовується як методологія історичного пізнання?
22. Чому вчені М. Копернік, Г. Галілей, Ф. Бекон, Й. Кеплер, Т. Гоббс своїми відкриттями у XVI і XVII ст. вплинули на зміни світогляду й розширили уявлення про світ?
23. Чому історія повсякденності використовується як методологія історичного пізнання?
24. Як відбувався процес формування української нації за Михайлом Грушевським?
25. Як відбувався процес формування української, білоруської і російської нації за В. Карамзіним, В. Ключевським, С. Соловйовим?
26. Якою є роль народних мас в історичному процесі?
27. Якою є роль особи в історичному процесі?
28. Якою є роль особи в історичному пізнанні?
29. Обґрунтувати етапи формування наукового історичного мислення?
30. У чому полягає об'єктивність і суб'єктивність історичного пізнання?
31. Навести приклад і обґрунтування загальнометодологічних принципів історичного пізнання?

32. Навести приклад і обґрунтування конкретно-методологічних принципів історичного пізнання?
33. Яка різниця між історичною ціллю та метою?
34. Чи можливо написати об'єктивну історію людства, держави, народу?
35. Якою є загальноприйнята періодизація історичного часу?
36. Чим відрізняється міфологічно-релігійне мислення від історичного?
37. Пояснити різницю між лінійним і циклічним часом?
38. Що означає в історичному пізнанні паралельний альтернативний час?
39. Чим відрізняється історичний час від уявного?
40. Чим відрізняється історичний час від сакрального?
41. Який зв'язок між політичною волею та історичною долею?
42. Що є спільного і яка відмінність між історичним фактом та історичними подією і явищем?
43. Як відбувається процес досягнення історичної істини?
44. Що означає тенденційність в історичному процесі?
45. Що означає тенденційність в історичному пізнанні?
46. Яка різниця між історичними правдою і реальністю та історичною істиною?
47. Яке значення має історична правда й історична реальність на шляху до пізнання історичної істини?
48. У чому сутність принципу історизму?
49. Обґрунтувати етапи розвитку цивілізацій за Шпенглером-Тойнбі.
50. Що означає поняття „відкрите суспільство” за К. Поппером?
51. Якою є в Україні система підготовки кадрів історичної науки за кваліфікацією?
52. Які наукові ступені та вчені звання визначають найбільш кваліфіковані кадри історичної науки?
53. Які види наукових робіт в історичній науці?
54. Охарактеризувати поняття «соціальний лад»?
55. Охарактеризувати поняття «політичний лад»?
56. Охарактеризувати поняття «економічний лад»?
57. Яка різниця між поняттями «філософія історії» та «історіософія»?
58. Яка різниця між формальною та діалектичною логікою в історичному пізнанні?
59. Чи можна в історичній науці робити передбачення?
60. Чому можна в історичній науці прогнозувати майбутнє?
61. Яке значення має і на чому ґрунтується історичний досвід?
62. Яке значення має поняття «історична альтернатива» для історичного пізнання?
63. Що означає поняття «нове політичне мислення» кінця ХХ – початку ХХІ століть?
64. Обґрунтувати основні загальнолюдські цінності?
65. Яке значення історичної оцінки в історичному пізнанні?
66. Що означає поняття „історична еліта”?
67. Що означає поняття „гомерівський підхід до вивчення історії”?

68. Що означає маргінальність розвитку цивілізації?
69. Що означає поняття „криза історичного мислення”?
70. Що означає поняття „історична інтерпретація”?
71. Яке значення має історична оцінка для історичного пізнання?
72. Яке значення надає людському інтелекту К. Ясперс для створення концепції „осьового часу”?
73. Яке значення і що спільного в історичному процесі має політична воля й історична доля?
74. Яке значення у процесі історичного пізнання має політична воля?
75. Чи можливо створити „найсправедливішу й найправдивішу” історію суспільства?

Основи курсу: сучасні проблеми історичного пізнання

3.1. Дві сторони історії

Історичний процес та процес історичного пізнання – дві важливі сторони наукового розуміння історії, які суттєво впливають на дослідника, так і взаємно. Процес історичного пізнання відзначається тим, що не може вплинути на минуле, але створює можливості прогнозувати майбутні шляхи історичного процесу.

Отже, процес пізнання не може змінити минулого, але недостатність і недосконалість знань можуть дати спотворене розуміння минулого й нашкодити таким чином майбутньому. Історичне пізнання, закладене в певному обсязі необхідних знань, завжди суттєво впливає на сучасність і наступність. Сучасність визначається тією миттєвістю, яка існує як конкретність в історичному процесі на час дії та пізнання, але кожен факт негайно, миттєво стає або минулим або відкладеним у майбутнє. Відкладеність у майбутнє фактів, подій, явищ дає можливість прогнозувати наступний розвиток суспільства, який реально дослідити неможливо оскільки він не є конкретністю, яку можна вивчати й досліджувати. Утім кожна відкладеність указує на те, що сучасність сприймається не лише як мить, точка на лінії часу, а може мати певний просторово-часовий обсяг і об’єм.

Обидві сторони історії тісно пов’язані з людиною та людством. Саме людина виступає одночасно творцем історичного процесу, є його джерелом і фактом. Вона також досліджує історичний процес, пізнає його, зберігає та передає історичний досвід наступним поколінням. Отож людина і суспільство виступають одночасно як об’єкт і суб’єкт історичного пізнання.

Для розуміння проблем історичного пізнання слід наголосити на позиції Р. Колінгвуда, який вважає, що по-перше, усю історію слід розглядати як історію думки, по-друге – історія, по суті, є повторним програванням колишньої думки [33, 23].

Утім важливим аспектом у процесі історичного пізнання є той, який указує на можливість удосконалення та розвитку суспільства лише з тими, хто є, а не з тими, кого ще немає або кого вже немає в історичному процесі. Нерозривний зв’язок між поколіннями забезпечує історичний досвід, який ґрунтується на історичних пам’яті, свідомості та мисленні.

Важливо розуміти, що ґрунтовні історичні знання можуть бути використані не тільки як знаряддя прогресу, але й для гальмування історичного процесу, якщо їх будуть використовувати окремі соціальні, політичні й інші рухи чи організації для досягнення власних інтересів, а тим більше, окремі особи чи групи людей у корпоративних інтересах.

Щоб всебічно вивчити та глибоко досліджувати історичний процес, необхідно знати і використовувати закони та категорії, поняття і принципи, вироблені теорією та практикою історичного пізнання, тобто історіософією.

Одним із найважливіших загальноісторичних принципів є принцип історизму. Термін „історизм” з’явився в науковому обігу майже через сто років після його виникнення. Зокрема, Ф. Мейнеке вважав виникнення історизму однією з найвеличніших наукових революцій, які пережило західноєвропейське мислення, а Е. Трельч [66, 669, 670] при цьому зауважив, що є багато понять розвитку та їхня боротьба перебуває у генезисі історизму.

Логіка історії, яку розробляли Віндельбанд і Ріккерт, зазначає Е. Трельч, мала вплив і на нього. Це поділ наук на номотетичні й ідеографічні. Номотетичні науки спираються на закони, ідеографічні – на цінності [66, 677].

Поява нових концепцій історичного розвитку й поширення марксизму зумовили активність пошуків серед філософів. Зокрема, варті уваги погляди на історичне пізнання М. Бердяєва й Л. Карсавіна, які вимагали глибоких теоретичних розробок, переосмислення та нових оцінок, оскільки вони зустрілися з новими явищами породженими революціями й війнами початку ХХ ст.

М. Бердяєв уважав, що „Маркс створив справжній міф про пролетаріат. Місія пролетаріату є предметом віри. Марксизм не є тільки наукою і політикою. Він є також вірою, релігією. І на цьому заснована його сила” [4, 93]. Саме цю сторону марксизму використав Ленін. Він здійснював революцію в Росії в ім’я Маркса, а не за Марксом і доказав, що добре організована й дисциплінована меншість є екзальтованою революційною волею й може перемогти детермінізм загальної закономірності.

Соціологічний детермінізм марксизму Бердяєв трактував як учення про повну залежність людини від економіки, що він намагається заперечити й показати як матеріалізм Маркса обертається крайнім ідеалізмом. „Все в історії, в соціальному житті є продуктом активності людини, людської праці, людської боротьби”, – говорить вчений, зазначаючи, що „за економічною дійсністю завжди приховані живі люди й соціальні угруповання людей.” Так Маркс „переніс властивість мислі й духу в надра матерії”, а це означає, що він „змішав економічну й етичну категорії” [4, с. 82, 83].

Розвиваючи свою думку на прикладі створення й існування СРСР як держави заснованій на диктатурі світосприймання, Бердяєв стверджує, що „комуністичний лад є крайнім етатизмом, у ньому держава тоталітарна, абсолютна, вона вимагає насильної єдності думок” [4, 117, 129].

Теоретичні основи історичного пізнання закладалися у філософії історії, що докладно показав у праці „Філософія історії” Л. Карсавін (1882 –

1952). Він визначив три основні завдання філософії історії: „По-перше, вона досліджує початки історичного буття, які разом з тим є основними початками історичного знання, історії як науки. По-друге, вона розглядає ці основопочатки в єдності буття та знання, тобто вказує значення та місце історичного у цілому світі й у відношенні до абсолютного Буття. По-третє, завдання її полягає у пізнанні і зображенні конкретного історичного процесу в його цілісності, у розкритті смислу цього процесу”. Вчений ці завдання розкриває так: „Наскільки філософія історії обмежує себе першим завданням, вона є *теорією історії*, тобто теорією історичного буття і теорією історичного знання, наскільки вона переслідує рішення другого завдання, вона – *філософія історії* у вузькому та спеціальному значенні терміну „філософія”. Нарешті, у галузі, визначеній третім завданням, вона постає перед нами як *метафізика історії*, причому, звичайно, в терміні „метафізика”, пише Карсавін, мною не мислиться відволікання від конкретної емпірії, але - конкретне пізнання історичного процесу у світлі найвищих метафізичних ідей” [29, 15].

Отже, метафізика історії виступає в Карсавіна як практика пізнання, яка неможлива без філософії історії, яка продукує метафізичні ідеї. Водночас філософія історії відкриває можливість використання метафізичних ідей в історичному бутті та знанні. Отже, метафізика історії – поповнення та конкретизація філософії історії [29, 16]. Важливе місце у філософії історії Карсавіна займають поняття *розвитку, зміни, прогресу*, які він уважає, не слід змішувати і яким надається належне обґрунтування в його працях.

Можливості пізнання історичного буття в часі вчений бачить таким чином: „Залежно від того, куди зорієнтоване історичне пізнання, яке завжди виходить із теперішнього в минуле і тому конкретне або в майбутнє і тому ще недосяжне для розуміння у своїй конкретності, слід розрізняти дві форми історії. Одна з них – те, що звичайно під історичною наукою розуміється: інша, що ще не стала власне й цілі, хоча обидві переплітаються одна з одною і у певній відокремленості не існують” [29, 279].

Структуровано розкрив ланцюг історичного пізнання В. Дьяков, який виділив у ньому три основні ланки:

- 1) об'єктивну дійсність, яка існувала;
- 2) відтворюючі її джерела;
- 3) суму науково-пізнавальних образів, які відтворює минуле за наявними джерелами.

Учений зауважив також, що «в цій схемі немає відмінності від тієї, за якою здійснюють пізнання в будь-якій іншій науці. Специфіка історичного пізнання пов'язана з більш значною питомою вагою другої ланки...» [18, 109].

Аналіз робіт і теоретичних концепцій в історіософії й історіографії в Росії М. Данилевського, К. Леонтьєва, М. Мілюкова, М. Павлова-Сильванського, М. Рожкова, С. Соловйова показує, що більшість істориків надавала належне значення розвитку теорії історичного пізнання, але самі, крім окремих учених, глибоко нею не займалися, а надавали перевагу

конкретно-історичним дослідженням. Рухала теорію пізнання історії людства, передусім неможливість пояснення окремих явищ, подій, фактів та поява нових історичних відомостей і можливостей використання в історичних дослідженнях надбань методик і технологій інших наук, у тому числі соціології та психології.

Для розуміння існування двох сторін в історії важливо розглянути проблему альтернативності історичного розвитку й історичного пізнання, з одного боку – наявність різних тенденцій в історичному процесі й можливість їх реалізації, з другого – наявність історичного пізнання і його можливості, які безумовно можуть мати альтернативу щодо розуміння історичного процесу. Оскільки люди беруть участь як актори й автори сценарію життя, то слід зауважити, що можливість вибору може бути лише в миттєвості, це означає, що немає умовного способу дії. А от процес пізнання може мати альтернативу, оскільки історичне мислення в цьому процесі одночасно ретроспективне, презентативне й перспективне.

3.2. Методологічні проблеми, напрями і школи в розвитку історичного пізнання

Методологія (грец. *method* шлях + *logos* слово, учення) – система принципів та способів, правил та нормативів пізнання, тобто наука про способи пізнання.

Слід зауважити, що потрібно відмежувати власне методологію від методології історії та від методології філософії історії.

Філософія історії та методологія історії – поняття дуже близькі між собою. Вони мають чимало спільних змістових характеристик, особливо тих, які торкаються світоглядних питань історичного пізнання. Тому тривалий час у дослідницькій і в навчальній літературі панувала думка, що методологією історії може виступати саме філософія історії, тобто філософія історії є методологією історії.

Що ж до методології історії, то це є система або сукупність принципів і методів, якими повинен керуватись історик, описуючи події та вивчаючи їх на основі документальних джерел, власне, методологія історії – це методологія історіографії.

Теорія не може існувати без методології, а кожна методологія набуває справжньої науковості, коли вона ґрунтується на теоретичному знанні. Влучно охарактеризував чисту методологію Р. Колінгвуд, зазначаючи, що це „наука, що закладає універсальні канони методу для практикування всіх різновидів джерел і побудови будь-якого типу оповіді про будь-який предмет. Цією чистою методологією є філософія історії – наука, що має справу з універсальними й необхідними рисами будь-якого взагалі історичного мислення й диференціює історію від інших форм думки.” [33, 595].

Методологія історії, за Р. Колінгвудом, є керівництвом до пошуку історичного знання та логічного мислення. Упродовж віків мислителі, філософи створили багато різних напрямів: „Вони виступали за історичний матеріалізм; вони зруйнували неперервність історії, стверджуючи

фантастичні різниці між дикунським та цивілізованим розумом; намагалися звести історію до [природничої] науки, придушуючи в ній все, що робить її історією; вони вигадали вчення про історичні цикли; утвердили механічний закон прогресу; заперечили прогрес узагалі; нарobili сто оман цього самого типу, кожна з яких тягла за собою у філософію історії помилку й кожна внаслідок цього фальсифікувала всю структуру їхньої історичної думки» [33, 595]. Тому необхідно постійно вести пошуки шляхів вдосконалення філософії історії, а разом і вдосконалення методології історії як практичного керівництва до об'єктивного та логічного пізнання. Отже, жодна методологія не може й не повинна претендувати на „всеядність”, але кожна може використовуватися залежно від проблем і потреб історичного пізнання.

Друга половина XIX ст. в розвитку історичного пізнання відзначалася тим, що більшість учених, які використовували теорію пізнання, намагалися побудувати свої концепції, ураховуючи нові підходи в науці, пов'язані з соціологією та психологією, часто використовуючи методи пізнання, запозичені в цих наук. Важливими моментами в такому ставленні до історичного пізнання були спроби ввести людський фактор як один із тих, що домінує в історичному процесі, адже соціологія та психологія глибше вивчають людину.

Д. Чижевський відзначає в монографії «Нариси історії філософії на Україні», що «фахова філософія «розсипалася, розбіглася між окремими науками» [77, 85]. Це означає, що процес пізнання, зокрема в історії та гуманітарних науках, загалом мав виробляти власну методологічну основу. Занепад чистої філософії можливо сприяв появі потреби переоцінки й пошуків нових підходів, причому до філософських проблем різних наук. Однак, як зазначав М. Максимович, «у наші часи головніші її (філософії – Г. Б.) питання зв'язані з наукою історії» [77, 162-163].

Пошуки нової методології в російській історичній науці позначилися важливими концепціями циклічності цивілізацій М. Я. Данилевського (1822–1895) і К. М. Леонтьєва (1831–1891), які пізніше розвинув й науково обґрунтував О. Шпенглер. М. Данилевський у роботі «Росія та Європа» (СПб., 1888) розробив теорію культурно-історичних типів, груп, які мають певні особливості й на які поділяється всесвітня історія. Кожен тип не наступністю продовжує один одного, – чергуючись або існуючи поруч, вони створюють різноманітності, тобто слов'яни, германці, французи, римляни між собою різняться. К. Леонтьєв у праці «Схід, Росія і Слов'янство» (М., 1885–1886) на підтвердження ідеї М. Данилевського називає історичні світи, суспільства минулого історичними явищами культурно-історичного стилю, а не групою [59, 176–177].

Культурологічні питання поруч з поняттями «дух історії», «історія культури», «метафізика історії» розглядав у своїх працях Л. П. Карсавін (1882–1952). У 1923 р. вийшла його книга «Філософія історії», написана з позицій християнської метафізики й перевидана 1993-го. У ній учений підкреслює важливість історичних понять розвитку, зміни, прогресу, які не слід змішувати. «Залежно від того, куди зорієнтоване історичне пізнання, яке

завжди виходить із теперішнього: у минуле й тому конкретне або в майбутнє і тому ще недосяжне для розуміння у своїй конкретності, слід розрізняти дві форми історії. Одна з них – те, що звичайно під історичною наукою розуміється: інша, яка ще не стала власне наукоподібною, ще межує з безвідповідальним пророцтвом, ховається в одежах «філософської публіцистики». У кожній властиві їй методи й цілі, хоча обидві переплітаються одна з одною і в певній відокремленості не існують» [29, 279]. Такими бачить учений можливості пізнання історичного буття у часі.

Значною постаттю у філософії Росії початку ХХ ст. був М. О. Бердяєв (1874–1948), який спочатку захоплювався марксизмом, а потім став його критиком. Марксизм філософа був не «ортодоксальним» а «критичним». У 1922 р. радянська влада вислала його за межі Росії. Уже в 30-ті роки ХХ ст. він пророкує, що настануть часи відродженої релігійності, «нове Середньовіччя», яке буде релігійною, сакральною епохою. Отже, він трактує історію як зміну типів духовності, залишивши поза увагою матеріальні, економічні та соціальні фактори, а також пророкує, що людство створить із великими труднощами християнське суспільство. В основі його створення має стати «російська ідея» як поняття універсальної, вселенської, загальнолюдської свідомості, а не національно-обмеженої [4, 182]. Отже, до кінця життя Бердяєв вірив у месіанську роль Росії, пророкуючи, однак, їй нові труднощі.

Утім у Радянському Союзі в основі розуміння розвитку суспільства й науки лежала марксистська методологія. Головна концепція в оцінці минулого людства полягала у визначенні суспільно-економічних формацій. Кожна формація визначалася основними економічними чинниками і соціально-класовими протиріччями. Отож періодизація минулого мала п'ять формацій: первісний лад, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, комуністичний. Уся історія була підпорядкована ідеї будівництва комунізму як світлого майбутнього людства. Навіть полеміка з опонентами йшла в руслі переваг соціалізму над капіталізмом, соціалістичного способу життя над буржуазним, у якій важливе місце займала історична наука.

У цій полеміці з'являються праці К. Поппера, А. Тойнбі, К. Ясперса, інших представників західної історичної науки, які створювали власні методології, що суперечили марксистській.

Із кінця ХІХ ст. в історичній науці з'явилися напрями, які, якщо не протистояли, то доповнювали позитивістський напрям, що ґрунтувався на вивченні подій. Зокрема з'являються дослідники, які вважали необхідним зближення з іншими науками і гуманітарного, і природничого спрямування. Серед них були представники «школи Анналів – І», котра визначалася як «нова історична наука», що відстоювала вивчення не лише історії держави, її відомих осіб і подій, власне політичної історії, а також питання синтезу всіх суспільствознавчих, соціологічних досліджень.

Характерними для цієї школи були праці й ідеї, як французьких учених Е. Дюркгейма (1858–1917) і А. Бєрра (1863–1954). До 1954 р. вийшло 80 томів «Еволюції людства. Колективний синтез», із запланованих 100 томів,

які мали здійснити «в результаті синтезу традиційної історії і філософії поєднання джерелознавчого аналізу з філософською рефлексією (емпірії і теорії)» [22, 165].

Своє продовження ідеї «школи» одержали в роботах М. Блока і Л. Февра, які намагалися створити теорію «доктрини Анналів».

Школа «Анналі – 2» представлена науковими працями Ф. Броделя, котрий розробляв концепцію «глобальної історії», де досліджуються всі чинники оточення людини – від клімату й інших природних явищ та катаклізмів до комплексу соціальних впливів, культури, традицій тощо. За Броделем, «цивілізація» і є «глобальною» системою, яка може змінюватися від впливів та втручань людини.

Не уникла проблем «олюднення» ця школа у третьому поколінні, яку представляють Ж. Дюбі, Р. Мандру, К. Гінзбург й інші. Вона називається «школа Анналів – 3» як антропологічна історія, що має за мету проникнути в минуле через свідомість і менталітет учасників епохи, яка досліджується [22, 163–168; 196–199; 206–208].

Оцінюючи школи Анналів, слід підкреслити, що водночас відбувався процес творення методології «нової наукової історії», «психоісторичного аналізу», а також були присутніми в історичній науці неомарксизм і неопозитивізм.

Важливе значення для розуміння того, що відбуваються зміни у поглядах на сучасне суспільство та його тенденції розвитку, мають роботи француза Р. Арона (1905–1983). Зокрема, «Етапи розвитку соціологічної думки» [1] відтворюють історію соціології від Арістотеля до М. Вебера. Концепція пізнання історії в нього тісно пов'язана з поняттям цілі причинного історичного аналізу, де центральною фігурою є людина як творець історії. «Ціль причинного історичного аналізу, пише він, установити, наскільки сильним був вплив обставин загального порядку, яка ефективність впливу випадковості або особистості в певний момент історії. Саме тому, що особистості й випадковості мають свою роль в історії, саме тому що доля наперед не визначена, становить інтерес проводити практичний аналіз минулого, щоб вичленити відповідальність, яку брали на себе люди, котрі потім стикалися з поворотами долі, оскільки в момент, коли приймали те чи інше рішення, історія йшла в тому чи іншому напрямку. Отже, наголошує Арон, ретроспективний причинний аналіз пов'язаний з концепцією історичного розвитку, а така абстрактна методологія – із філософією історії. Ця філософія, своєю чергою, є філософією позитивної історії й обмежується тим, що прагне втягнути у відповідну форму те, що всі ми безпосередньо думаємо й чим живемо... Те, що Вебер одягає в логічну форму, це безпосередній і справжній досвід історичної людини, тобто живої людини, яка робить історію раніше, ніж її відновлюють у пам'яті» [22, 165].

Р. Арон у 50-х роках ХХ ст. обґрунтував теорію «індустріальних суспільств», яка мала послідовників в особі О. Тоффлера («суперіндустріальне суспільство»), К. Боулдінга («постбуржуазне»), З. Бжежинського («технотронне») й інших, які критикувалися «нищівно» у

радянський час із позицій марксизму. Основна критика була спрямована на позиції про визначальну роль і значення НТР для людства та на поняття «технологічний детермінізм», які були покладені як визначальні в обґрунтування згаданих концепцій [54, 75–87].

Продовженням ідей німецького історика XIX ст. Й. Дройзена стала нарративна філософія історії, розвинута у в роботах Х. Вайта, В. Геллі, Л. Мінка, Л. Стоуна, В. Волша, інших європейських й американських учених. На початку 60-х років XX ст. довго тривала дискусія в західній історичній науці про значення історичного нарративу. Об'єктом дискусії стала історична інформація, її форма та зміст, які мають фактичну і оцінну сторони. У методології цей напрям має досягнути представлення історичного минулого в сучасних реаліях. Слід зазначити, що «нарративна філософія історії» продовжує традиції неокантіанства й має в основі значну долю суб'єктивізму, тобто залежить від особистості та кваліфікації історика.

В Україні переклади робіт західної історіософії з'явилися з початку 90-х років XX ст., а в радянські часи здійснено лише невелику кількість перекладів такої літератури російською мовою і то із застосуванням жорсткої цензури.

1977 р. опубліковано збірник статей зарубіжних учених «Філософія і методологія історії», у якому вміщено роботи Ф. Броделя, Ф. Арріса, Ф. Фюре (Франція), У. Дрея (Канада), К. Гемпеля, Е. Нагеля, Ф. Манюела (США), П. Ласлетта, Е. Хобсбоума (Англія), які ознайолювали радянського читача, як писалося в передмові, з «найбільш цікавими роботами і тенденціями західних дослідників у галузі філософії та теорії історії, включаючи проблеми міждисциплінарних зв'язків» [72, 5].

Також підкреслювалося, що на зміну дебатам «об'єктивістів» із «суб'єктивістами», які відбувалися у 20-50-х роках XX ст., прийшли нові два кола взаємопов'язаних проблем:

- 1) логіко-методологічна специфіка історії, яка досліджується засобами сучасного логічного аналізу;
- 2) нові проблеми й методи історичного дослідження та місце історії в системі суспільних наук [72, 9].

Із 70-х років XX ст. в СРСР досить активно в історичних дослідженнях використовуються досягнення інших суспільних наук, зокрема соціології, соціальної психології та педагогіки тощо. Вони були пов'язані з проблемами використання результатів досліджень у різних галузях суспільних наук для вивчення історичного процесу.

Важливе значення мали переклади публікацій О. Шпенглера (1886–1936) і А. Тойнбі (1889–1975), які представляли цивілізаційну методологію, вироблену на протигагу марксистській. Основні ідеї книги Шпенглера «Падіння Європи» запозичені в російського мислителя М. Данилевського, які німецький учений не тільки врахував, а й розвинув поняття циклічності функціонування цивілізацій від зародження до занепаду. Такі висновки роблять Ю. Єршов [20] й О. Шморгун [80] у своїх роботах. Об'єктом дослідження Шпенглер вибирає західноєвропейсько-американську культуру,

котра, на його думку перебуває на завершальному плинні стадій розвитку. Учений убачає логіку історичного розвитку в тому, що кожна з восьми основних цивілізацій, які він визначив, проходить стадії «народження», «юності», «тривалості життя», «старості» і «смерті». Логіку пізнання він поділяє на органічну, інстинктивну, достовірну логіці будь-якого життя і неорганічну – логіку розуміння зрозумілого. При цьому використовує поняття казуальності як розуміння підпорядкування законам, що є ознакою всього нашого розуміння стану бадьорості. Принцип казуальності виступає в ньому як теоретико-пізнавальна система із числами й понятійним апаратом. Гештальт визначається як щось рухоме в становленні та прийдешності, тобто це поняття прийдешнього, учення про перетворення [81, Т. 1, 253, 273].

Періодизація та систематизація історичного процесу й історичного матеріалу проходить у Шпенглера за напрямками розвитку цивілізацій, за часом і простором. Так, він вирізняє «Духовні епохи, які проходять свої порівняно з природою сезони: весна, літо, осінь, зима, а також «Одночасні епохи мистецтв» і «Оригінальні політичні епохи», які мають глибоку давнину, культуру, цивілізацію [81, Т. 1, 1896–200].

Провідними ознаками, за якими історичне та природне розуміння світу відрізняються, є, за Шпенглером, спрямованість і тривалість, яким людина не може надати можливість одночасного пластичного впливу. У понятті «далечність» він визначає подвійний зміст. У першому випадку воно означає майбутнє, у другому – просторову дистанцію. «Усі способи розуміти світ, за Шпенглером, можливо в кінцевому підсумку позначити як морфологію. Морфологія механічного та тривалого, наука, що відкриває й систематизує закони природи та казуальні стосунки, називається систематикою. Морфологія органічного, історії й життя, усього того, що несе в собі спрямованість і доля, називається фізіогномікою» [81, Т. 1, 256–257]. Що ж до фізіогноміки, то його прогноз поступово здійснюється на прикладі людинознавства й суспільствознавства тощо. Учений уважав, що «через сто років всі науки, можливі ще на цьому ґрунті, стануть фрагментами єдиної колосальної фізіогноміки всього людського. Це і означає «морфологію світової історії» [81, Т. 1, 257].

О. Шпенглер своєрідно підходить до розуміння історичної пам'яті, уважаючи, що така: «Картина історії – чи історія людства, світу, організмів, землі, галактик – є картина пам'яті. Пам'ять розуміється тут як певний стан, який безсумнівно притаманний не кожному стану бадьорості, а деякому відведено в незначному ступені, як якась визначена різновидність фантазії, що дозволяє пережити окремі миті *sub spesie aeternitatis*, у постійному зв'язку з усім минулим і майбутнім, вона є передумовою усякого роду споглядання, оберненого в минуле, самопізнання та самосповіді» [81, Т. 1, 260].

Обґрунтовуючи реальні, об'єктивні умови існування кожної філософії, а отже й теорії пізнання, учений підкреслює, що воно відбувається на основі суб'єктивного сприймання світу й тих процесів, які відбуваються в суспільстві, а тому кожна людина має своє розуміння історичного світу. Свій

погляд на цю проблему Шпенглер обґрунтовує так, «що історичний світ інших людей є частиною їхнього єства і не можна зрозуміти людину, коли не знаєш, як вона відчула час, не знаєш її ідеї, долі, стилю і рівня самосвідомості її внутрішнього життя» [82, 122]. Отже, учений показує, що навіть розуміння та відчуття часу з розвитком суспільства змінюється. Звичайно, що тут час слід трактувати як історичний, конкретний і як категорію пізнання.

Багато в чому сходяться погляди на історію О. Шпенглера й А. Тойнбі. Вони різняться за визначенням кількості цивілізацій: у Шпенглера – 8, у Тойнбі – від 19 і 21 до 36 у підсумку. Різняться також тим, що в Шпенглера культури (цивілізації) циклічно не пов'язані між собою, що заперечує певною мірою світовий прогрес, а Тойнбі подає історію цивілізацій пов'язано в певній класифікації, яка є прикладом наукового історичного групування та систематизації знань й історичних матеріалів. Учений поділяє відомі йому цивілізації на дві частини:

І. Повністю розвинені цивілізації

А

Незалежні цивілізації, не споріднені з іншими

Центральноамериканські (майя, мексиканська, юкатанська; крім того, додано класичну фразу про центральноамериканську цивілізацію на плато Мексики та Юкатану й на плато Гватемали).

Андська

Не споріднені з іншими

Шумеро-акадська (у тому числі вавилонська).

Єгипетська.

Егейська (цей термін тепер включає мінойську й елладський варіант егейської цивілізації).

Споріднені з іншими (перша група)

Сирійська (споріднена із шумеро-акадською, єгипетською, егейською та хетською).

Еллінська (споріднена з егейською).

Індійська (споріднена з інду; сюди ще потрібно додати індуїстську).

Споріднені з іншими (друга група)

Православно-християнська

Західна. (споріднені з сирійською й еллінською).

Ісламська.

Б

Сателітні цивілізації

Міссісіпська (сателіт центральноамериканської).

Північноандська (сателіт андської).

Південноандська (сателіт андської).

Еламська (сателіт шумеро-акадської).

Хеттська (сателіт шумеро-акадської).

Урарту (сателіт шумеро-акадської).

Іранська (сателіт спершу шумеро-акадської, згодом сирійської).

Корейська (сателіт давньокитайської).
Японська (сателіт давньокитайської).
В'єтнамська (сателіт давньокитайської).
Італійська (сателіт еллінської, включно з етрусками).
Південно-східна азіатська (спочатку сателіт індійської, в Індонезії та Малайзії – ісламської).

Тибетська (сателіт індійської, включаючи з Монголію та Калмикію).

Руська (спочатку сателіт православної, згодом – західної).

II. Недорозвинені цивілізації

Перша сирійська (часів гіксосів; затьмарена єгипетською цивілізацією).

Несторіансько-християнська (далекосхідна християнська; затьмарена ісламською).

Монофізитсько-християнська (затьмарена ісламською).

Далекозахідна християнська (кельтська; затьмарена західною).

Скандинавська (затьмарена західною).

Середньовічний західний «космос» міст-держав (затьмарений західною) [65, Т. 1, 374–375 (додаток)].

Така періодизація повністю відрізняється від марксистської, де за основу покладалася спосіб виробництва й у якій було закладено примат економічного фактору над іншими.

Слід зазначити, що обидві періодизації мають власну внутрішню логіку, спрямовану на пізнання історичного процесу й формування наукових шкіл, особливо історіографії.

О. Прицак у своїх оцінках історіософії А. Тойнбі відзначив його заслуги у створенні певної філософської школи дослідження історії, яке людство неспроможне здійснити повністю у зв'язку з відносністю людського спостереження, у створенні структури проблематики, й, нарешті, в упорядкуванні термінології. Крім того, зауважує Прицак, у Тойнбі були сумніви щодо вибору «достатнього поля дослідження» у вигляді цивілізації, тобто суспільства. Річ у тому, що він схилився до думки, за якою в основу «достатнього поля дослідження» слід було взяти вищу релігію, котра, скажімо, християнство, виводить людство на третю сходинку – «третю генерацію вищої цивілізації», і набуває схематично такого вигляду:

«примітивне суспільство

вища цивілізація першої генерації

вища цивілізація другої генерації

вища вселенська церква

вища цивілізація третьої генерації» [65, Т. 2, 372, 373].

Заслуговує на увагу періодизація історії західного світу, яка має такий вигляд:

«I період історії західного суспільства («Темні віки»), 675 – 1075 рр.

II період («Середні віки»), 1076 – 1475 рр.

III період («Новітній»), 1475 – 1485 рр.

IV період («Постновітній»), 1875 – ?» [65, Т. 1, 50].

Слід зазначити, що періодизацію західного світу А. Тойнбі побудовав за хронологічним принципом, а класифікація цивілізації за проблемно-хронологічним, які певною мірою визначають підхід в історичному дослідженні самодостатніх полів, які є в нього об'єктом вивчення.

Така періодизація відрізняється від вивчення історії людства за формаціями, в основі якої лежать економічний фактор і теорія класової боротьби – рушійної сили суспільного розвитку. Але у зв'язку з тим, що історикам потрібно знати, порівнювати й використовувати різні концепції та підходи до вивчення історії, ця періодизація Тойнбі дає можливість оцінити минуле з інших позицій, які в радянські часи лише піддавалися критиці або взагалі відкидалися.

Цікавим є погляд англійського історика на зв'язки між першими й наступними розвинутими цивілізаціями за допомогою пошуку полів історичного дослідження, які можна було б вивчати у власних межах простору та часу, не зачіпаючи інших історичних подій. Ідею синхронності цивілізацій він запозичив у Фукідіда й розвинув її. «Унаслідок пошуку таких самодостатніх одиниць ми, – пише Тойнбі, – виявили їх у суспільствах, названих нами цивілізаціями, і в усьому попередньому матеріалі виходили з того засновку, що порівняльне дослідження генез, розвитку, надламів і розпадів двадцяти однієї цивілізації, що їх ми потрапили визначити, має охопити все більш-менш важливе в історії людства, починаючи від часів виникнення перших цивілізацій у надрах первинних суспільств» [65, Т. 2, 12].

Зміна «материнських» і «дочірніх» цивілізацій, їх наступність, за Тойнбі, пояснюється існуванням трьох логічних ланок, розвиток яких забезпечує панівна меншість, внутрішній і зовнішній пролетаріат і які мають назву світові держави, вселенські церкви й героїчні доби. Причому світові держави творять панівні меншини в часи своєї творчості, внутрішній пролетаріат творить вищі релігії, утілені у вселенські церкви, а зовнішній пролетаріат – героїчні доби, які ведуть до знищення старої та можливості виникнення нової цивілізації. Кожну з трьох ланок дослідження він визначає як самодостатнє для цього поле [65, Т. 2, 12]. Для кожного наступного покоління дослідників це означає розширення поля історичного дослідження.

Кілька цікавих міркувань з приводу історіософії О. Шпенглера, А. Тойнбі й М. Вебера висловив І. Лисяк-Рудницький. Учений, вказуючи на розбіжності та протиріччя в культурі, наголошує, що «ані Шпенглерове поняття «культурної псевдоморфози», ані Тойнбієве трактування «зустрічі між цивілізаціями», яке він зводить до суто зовнішніх натисків і стимулів, не дають задовільної відповіді на цю важливу та складну проблему. Культура, безперечно, творить єдність, оскільки всі її складові частини пов'язані одні з одними, але це не є субстанціальна єдність. Елементи, із яких побудована культура, якоюсь мірою перемінні, вони можуть входити між собою у різні змінливі комбінації та сполучення» [35, 417]. Порівнюючи Шпенглерове й Тойнбієве розуміння культурної історії з дослідженням М. Вебера різних релігійних систем та економічних структур, І. Лисяк-Рудницький підкреслює,

що «такому порівняльному плюралістичному підходові мусимо дати рішуче перевагу над усякими спробами моністичної інтерпретації культури за допомогою одного фактору або однієї групи факторів» [35, 417].

Звичайно, проблеми методології розглядалися і в українській історичній науці, формувався понятійно-категоріальний апарат, але все це працювало на радянський спосіб життя та марксистсько-ленінську теорію пізнання. У радянський час теорія та методологія історії мала ґрунтовні наукові роботи С. Барга, В. Дякова, І. Дьяконова, Є. Жукова, А. Зевелева, І. Данилевського, В. Косолапова, Б. Могильницького, А. Немировського, О. Пронштейна, А. Ракітова, А. Сахарова, Л. Черепніна, В. Яніна й низка українських вчених І. Колесник, Л. Мельника, В. Сарбея, А. Санцевича, В. Стрельського та інших. Сьогодні можна говорити про багато установ, науковців і робіт, які визначають історіософію сучасної України. Насамперед це академічні установи та провідні університети, а саме Інститут історії України НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка, Львівський національний університет імені Івана Франка, Національний університет Києво-могилянська академія та ін. Такі дослідники як Л. Зашкільняк, Г. Касьянов, О. Реєнт, В. Смолій, О. Удод, Н. Яковенко, Т. Ящук й інші здійснили значний прорив у розширенні світоглядно-філософських поглядів на історичний процес та історію України зокрема.

Слід зазначити, що окремі поняття та категорії історичного пізнання використовували й використовують різні школи та напрями й несуть на собі одне смислове навантаження. Серед них варто виділити історичні принципи, які мають загальнометодологічний та конкретно-методологічний характер і впливають на формування методології історичного дослідження, на вироблення методик і технологій, якщо будь-яким із них надається пріоритетне значення.

Для формування історичного мислення важливим є твердження Р. Колінґвуда про *ідеальність історії*. Він стверджує, що предметом історії є минуле, події минулого, тобто те, що вже не відбувається і не є актуальним. „Всі події, що є предметами історичної думки, є подіями, що не відбуваються, бо перестали відбуватися; тому вони не є актуальними” [33, 538]. Таке судження вчений називає *ідеальністю історії*.

Стрижневою проблемою історичного пізнання є розуміння історичності як поняття, що пов'язано з людиною та людством, тобто не може бути доісторична людина, тому що коли є людина, то вже є й історія. Також не може бути людина в доісторичний час, оскільки, коли є людина, то і час вже історичний.

Розуміння лінійності й циклічності часу дає можливість відтворити реалії як рух у майбутнє і як просторовий рух на різних шаблях (витках спіралі) історичного часу. Лінійний і циклічний (можливо об'ємний час) виражають різні рівні історичного мислення й усвідомлення конкретної дійсності.

У розумінні історичного процесу можливе поняття „потік часу”, який має виміри: векторність, ширина, довжина, висота. Величезні потоки часу абстрактно можуть існувати паралельно, що дає змогу порівняння історичного розвитку різних народів, держав, цивілізацій.

Людина й час перебувають у дуже тісному контакті, а саме:

- 1) через розуміння часу (світоглядність);
- 2) вимір й облік часу (технічність);
- 3) вміння користуватись часом (утилітарність).

Б. Успенський ставить таке питання: Чому сприймається час у просторових категоріях, а не сприймається простір у категоріях часу? Лише інколи сприймається простір в категоріях часу, тоді коли ідеться про одномірний простір, коли треба визначати час для його подолання. Це тому, що простір пізнається емпірично, а час – розумово. Простір освоюється органами відчуття, а час – свідомістю. Річ у тому, що простір відносно людини сталий, а час – активний, хоча людина пасивна відносно часу. Час для людини асоціюється з рухом в одному напрямку [70, 41–42]. Історична свідомість передбачає лінійний і незворотний (неповторюваний), а не циклічний (повторюваний) час [70, 44]. Лінійний час – абстрактний, циклічний – конкретний. Події на тлі часу лінійного породжують одна одну. Циклічний час взаємопов’язує події [70, 45].

Утім час абсолютний, який включає лінійний і циклічний, невпинно плине у майбутнє. Оскільки ним користуватися на практиці не дуже зручно то можна розуміти час як історичний або конкретний, паралельний або альтернативний, уявний або мистецький, сакральний або теологічний. Визначення цим поняттям подається в словнику.

Дж. Віко представив циклічність суспільного розвитку так: „Циклічний рух є не просто періодичним повторенням історії через такий собі цикл фіксованих фаз; це – не коло, а спіраль; адже історія ніколи не повторюється, а приходить до кожної нової фази в такій формі, яка різниться тим, що відійшло раніше” [70, 125].

Важливо зауважити, що просторово-часові проблеми пізнання історичного процесу, принцип історизму, заперечують можливість передбачень. Річ у тому, що історичне пізнання дає можливість лише прогнозувати історичний процес, оскільки в реальній сучасності досліджувати й вивчати можна лише конкретність, яка відбулася, або яка відбувається. Тому говорити про передбачення можна лише тоді, коли здійснився прогноз. Історичний досвід, наявність історичних джерел, фактів, подій, явищ, які можуть перейти в майбутнє, дають змогу здійснитися прогнозам щодо розвитку суспільства.

В умовах після кризи радянської ідеології історична наука також переживає складні часи. Криза в історичній науці має розглядатися як криза історичного мислення. Зокрема, Е. Трельч [66, 10] згадує кризу початку ХХ ст., а на теренах колишнього СРСР криза почалася із середини ХХ ст. Слід зауважити, що криза історичного світогляду завжди пов’язана з проблемами

сучасності. Якщо рівень і якість життя в суспільстві не відповідає зростанню його потреб, то криза історичного світогляду та мислення неминуха.

Оскільки суспільство постійно інтегрується на основі європейської цивілізації після „осьового часу”, як зазначав К. Ясперс, створюючи свою концепцію, то важливо визначити й час її існування [84, 240–241]. А. Тойнбі починає західноєвропейську історію від „темних віків” із 675 р., і ділить на чотири періоди по 400 років, із яких останній – „постновітній” триває із 1875 р. [65, Т. 1, 50]. Е. Трьольч, стосовно інтеграційних процесів, починає європейську історію з XV ст. [66, 100]. П'ять стадій розвитку людства визначає Ю. Павленко, у якого п'ята стадія бере початок із XVI ст. і характеризується створенням макроцивілізацій [45, 5]. Зовсім іншого спрямування є періодизації, які визначають розвиток і вплив слов'янства на європейську та світову історію, зокрема М. Бердяєва про роль Росії, оскільки саме їй і православної церкві він відводить роль рушіїв майбутнього прогресу людства [4, 7]. Кілька періодизацій існує стосовно історії України, які мають вписати її у європейську і світову, у тому числі народницька, радянська, кілька сучасних і І. Лисяка-Рудницького.

Пропонується увазі одна із сучасних періодизацій історії України:

- 1) Первіснообщинний лад, або доцивілізаційний період (800 тис. років тому – початок I тис. до н. е.);
- 2) Скіфо-сарматська й еллінська доба, або античний період (VII ст. до н. е. – VI ст. н. е.);
- 3) Германо-тюрко-слов'янська доба, або ранньосередньовічний період (VII – IX ст.);
- 4) Києворуська доба, або зріле Середньовіччя (X – перша половина XIV ст.);
- 5) Польсько-литовська й татарська доба, або пізнє Середньовіччя (середина XIV – середина XVII ст.);
- 6) Козацько-малоросійська доба, або ранній новий час (середина XVII – кінець XVIII ст.);
- 7) Російсько-австрійська (імперська) доба, або новий час (остання чверть XVIII – початок XX ст.);
- 8) Радянська доба, або новітній час (1920 – 1991 рр.);
- 9) Доба української державної незалежності, або пострадянський період (з 1991 р.).

Утім будь-яка періодизація є незавершеною стосовно всесвітньої історії, оскільки обов'язково спрямована в майбутнє, тобто вона має початок у минулому, який може по-різному обґрунтовуватися.

Важливими методологічними підходами є усна народна історія та історія повсякденності. Усна історія як напрям локальної історії, історії повсякденності – актуальний напрям в історичній науці, що дозволяє перейти від вивчення «великих людей і подій» до історії повсякденності, історії «маленької» людини. Цей напрям досліджень дає змогу вирішити проблему збереження суб'єктивних джерел, зокрема спогадів, оповідей, інтерв'ю тощо. Використання особистих архівів, спогадів, фотографій збагачує конкретику

історичного дослідження, що особливо важливо в навчальному процесі під час залучення школярів та студентів.

Термін «усна історія» виник недавно, але не викликає заперечень щодо його існування. Це найдавніший спосіб вивчення минулого. Початок усної історії виводять від Аллана Невінса з Клумбійського університету, який використовував метод із 1948 р., коли записав своє перше інтерв'ю. У 1991-му в Московському державному університеті створено відділ усної історії.

Часто писемні джерела не дають вичерпної картини подій, або й зовсім вони відсутні. Тоді й потрібні фольклор, легенди, пісні, перекази тощо а також свідчення людей. Потрібно зібрати максимальну кількість відомостей на основі вивчення широкого кола джерел – бажано всіх джерел, які мають стосунок до усної народної історії або до історії повсякденності. Отож буде більше можливостей для правдивого відтворення дійсності. Отже, усна історія – практика науково організованої усної інформації учасників або свідків подій, які зафіксували спеціалісти. Основну роль у розвитку й поширенні методу усної історії відіграла книга Пола Томсона «Голос минулого» (*The Voice of the Past: Oral History*), яка англійською мовою вийшла у 1977 р. і вже тричі перевидавалася.

Усну історію активно використовувала у Європі асоціація вчителів «Єврокліо» з 1968 р. В Україні з 1997 р. створено регіональну асоціацію учителів історії “Доба”, яка проводить конкурси учнівських наукових робіт, створених на основі усної народної історії та історії повсякденності.

Виникнення історії повсякденності як самостійної галузі знань про минуле є складовою частиною «історико-антропологічного повороту» в гуманітарному мисленні, яке проявляється у кінці 60-х років ХХ ст. Історія повсякденності – нова галузь історичного пізнання, предметом вивчення якої є сфера людського щодення в багатьох історико-культурних, політичних, етнічних та конфесійних контекстах, проявах. У центрі розуміння історії повсякденності лежить комплексне дослідження буденного, звичного для різних соціальних верств життя, що включає емоційні реакції на події та явища, мотиви й наслідки поведінки.

Ще одним важливим підходом до розуміння дійсності є психоісторичний аналіз (психоісторія), який створює можливість дослідникам зрозуміти поведінку людей у часи важливих подій, які мали вплив на формування історичної долі, на майбутнє суспільства. Цей аналіз вимагає комплексного підходу до вивчення соціально-психологічних проблем, до аналізу ідеологічних та політичних впливів, до виховання та духовності. Цей підхід тісно пов'язаний з вивченням ролі особи й народних мас в історичному процесі.

Психоісторія – новий напрям у галузі історичних досліджень від часу опублікування 1958 р. книги Еріка Еріксона «Молодий Лютер». За півстоліття вона ще не стала цілісною дисципліною і представлена різними течіями (психобіографія, психоісторія груп тощо). Вона не має єдиної методологічної бази, але включає в себе методи історії, соціальної психології та педагогіки, психоаналізу. Психоісторія в основі своїй має об'єктом

дослідження долю людини як історичне джерело, яке також не завжди визнають деякі історики. Подібно до історичної психології, психоісторія сформувалася на стику двох гуманітарних наук – історії та психології.

Історикам доводиться ретельно відтворювати картину повсякденності за традиційними джерелами і за нетрадиційними. Дуже важко зануритись у внутрішній світ людей, що особливо характерно для епохи тоталітаризму. Тому їй потрібно залучити методи психоаналізу (психоісторії), щоб зрозуміти менталітет і поведінку людей. Серед нетрадиційних джерел є спогади, перекази, чутки, анекдоти, частівки, пісні самобутній фольклор із його багатством видів і жанрів тощо. До таких джерел належить також епістолярія – листи відомих осіб, керівників і звичайних громадян, де вони оцінюють власне життя на основі історичної правди.

Отже, використовуючи усну народну історію, історію повсякденності та психоаналіз, залучаючи нетрадиційні джерела, можна отримати більше можливостей для виявлення неточностей і спотворень у конкретних традиційних джерелах, фактах, розширити можливості дослідження, що дасть змогу максимально наблизитись до істини.

3.3. Загальнометодологічні та конкретно-методологічні принципи

Важливе місце у дослідницькому спрямуванні до вивчення історичного процесу, визначення підходів до його оцінок й аналізу має застосування методологічних принципів історичного пізнання. Принципи є загального і конкретного характеру. Якщо загальнометодологічні принципи, зокрема історизму, об'єктивності, науковості, логічності зрозумілі кожному дослідникові, то конкретно-методологічних принципів може бути стільки, скільки підходів до вивчення історичного процесу. Від потреб дослідження, як може вважати дослідник, залежить визначення та використання чинників впливу на розвиток суспільства, нації, держави.

Слід зауважити, що ігнорування загальнометодологічних принципів веде до спотворення дослідження та його результатів. Так, ігнорування принципом історизму може викликати просторово-часові похибки, об'єктивності – до проявів суб'єктивізму та тенденційності; науковості – до ігнорування новими науковими методами й до низького рівня дослідження, логічності – порушення послідовності та зв'язку виникнення та дії фактів, подій, явищ тощо.

Конкретно-методологічні принципи використовували для створення своїх теорій та методологій К. Маркс, К. Поппер, А. Тойнбі, М. Вебер, К. Ясперс, В. Віндельбанд й ін. У Маркса в основі методології пріоритет мають класові та економічні чинники; у К. Поппера – характеристика влади й політичного режиму; у А. Тойнбі – достатність поля історичного дослідження; М. Вебера – культура й духовність; у К. Ясперса – інтелект і постійна інтеграція людства на основі західноєвропейської цивілізації.

Ясперс називав історію досвідом дійсності: у процесі виявлення єдиної та цілісної дійсності з усіх наявних і можливих способів пізнання філософії історії він аргументував переваги одного – екзистенційного, підкоривши зміст “Всесвітньої історії філософії” відповіді на одне запитання: якою має

бути історія філософії для екзистенційної філософії? Тому філософію Ясперса називають “комунікативним екзистенціалізмом».

Достовірне розуміння, за Ясперсом, завжди вдається лише в тих межах, які відповідають сутності того, хто розуміє, його духовному життєвому шляху, його ситуації та дійсності. “Межа нашого власного філософування завжди й одночасно є межею нашого історичного світогляду в розумінні старих філософів; історичне розуміння росте з розширенням і зусиллям власного філософування; історико-філософський світогляд корелюється із власним філософуванням” [84, 141].

Ясперівський варіант вирішення методологічної проблеми історико-філософського дослідження ґрунтується на принципі “екзистенційної комунікації” – центрального поняття філософії Ясперса. В осмисленні історико-філософського процесу головним він визначає перехід від пасивного спостерігання до підготовки активного екзистування в історії філософії. Це означає наявність процесу самостановлення в засвоєнні, що здійснюється за посередництвом особистої комунікації. Свідомість людини стає умовою зростання та розширення цього досвіду, тобто історія як досвід дійсності змінюється разом зі знаннями про неї [84, с. 109]. Важливим є розуміння цього досвіду. Ясперс визначає це розуміння як таке, що виходить із власного сенсу дійсності того, хто розуміє, причому цей сенс прояснюється лише в самому розумінні.

Так само як Кант, він тлумачив сенс та мету історії лише як способи людського суб’єктивного її розгляду. Проте його не влаштувало, що в телеологічних конструкціях філософії історії, уключаючи кантівську, передбачається лише одна-єдина “остаточна мета” історії, унаслідок чого цілісність історії виявляється моністичною та завершеною, а не плюралістичною й не відкритою.

Конкретні підходи можуть використовуватися залежно від завдань, які стоять перед дослідником. Не даремно більшість історіософів вважає, що використання методологічних принципів не може бути обмежене якоюсь їх кількістю або одним. Якщо необхідно дослідити цивілізації, то слід брати підходи Шпенглера-Тойнбі; культуру і духовність – М. Вебера, В. Віндельбанда; відкриті й тоталітарні суспільства – К. Поппера, економіку і соціальний розвиток – К. Маркса, «осьовий час» і проблеми інтеграції людства – К. Ясперса тощо.

Конкретно-методологічний підхід здійснено в оцінках розвитку людства, якщо говорити про відчуття кризи людської цивілізації. Прогрес людства, у напрямі розвитку його могутності, призвів до поєднання антропологічної кризи з концепцією «кінця історії». Цю концепцію висунув американський політолог Френсіс Фукояма, який висловив думку щодо потрясінь у свідомості людей, особливо після Другої світової війни, що й веде до «кінця історії», на зміну якої має настати інша – без потрясінь [75, 109]. В Україні ці питання розглянуто в працях філософа Сергія Кримського. Цікавою є думка про те, що такі фактори історії як виробництво, соціокультурна діяльність, побут, спілкування та життя особи набувають

культурних пріоритетів і переводять «горизонталь» стріли часу у «вертикаль» ціннісних звершень. «У цьому розумінні, – говорить Кримський, – постає «кінець історії» як прозріння метаісторії, що зорієнтована вже на погляд вічного інваріантного, того, що не підвладне плинності. Історія стає об'ємною. Вона все більш органічно пов'язує рух «уперед» із перетворенням теперішнього під кутом зору невикористаних можливостей минулого, яке входить у нього. Минуле в контексті зростаючої плинності різних новацій набуває гідності «вічно теперішнього» й не віддаляється відчутним інтервалом від сьогодення. Це дає змогу оцінювати історію під сигнатурою інваріантного, а не плинного» [34, 33].

Отож стає зрозумілим завдання метаісторії в системі історичного пізнання, яке Кримський сформулював так: «Дослідження метаісторії передбачає вивчення не того, що минає, а того, що зберігається, бо вона реалізується через синхронні виміри епох, їх збіжність, через «часовороти», які утворюють навколо наскрізних, стрижневих цінностей людства (Бога, Правди, Добра, Краси, Долі, Закону, Індивідуальності) й утверджують людину в її прагненні до нескінченного» [34, 38]. «Кінець історії» як конкретно-методологічний підхід до змін в історичному процесі поки що є уявною віддаленою метою, оскільки тероризм, наркоманія, СНІД тощо є продовженням минулого, яке не дає реалізувати людству пріоритетні цінності, про які згадує Кримський.

3.4. Факти та джерела

Дослідники завжди намагалися розширити можливості історичного пізнання. У методології історії важливе місце займає наукова логіка дослідження і використання джерел і фактів на основі різних можливостей і досягнень як суміжних наук, й інших галузей знання. Осмислення дослідником будь-якої теми вимагає певної логічної наукової структури, створення певних систем та схем концептуального і практичного характеру. Одним із методів історичного дослідження є класифікація, яка виражається в групуванні, типології і систематизації історичних джерел, фактів, подій, явищ й історичного матеріалу взагалі. Тому існує багато спеціальних досліджень, які стосуються теоретичних питань та практики застосування класифікаційних систем, крім загальних робіт з джерелознавства.

Групування і типологія – найпростіші способи класифікації, бо здійснюються на основі типових ознак і характеристик, які не потребують глибокого розуміння змісту джерела або історичного факту. Систематизація використовується як наступний етап класифікації і визначається проблемою, темою, напрямом історичного дослідження. Систематизації підлягають також історичні знання, які дослідник науково обробляє і вивчає, щоб зрозуміти рівень та стан проблеми. Практика науково-дослідницької роботи показує, що групування, типологія і систематизація джерел, особливо їх великої кількості, необхідна й обов'язково передбачає складання реєстрів знахідок відомих джерел, списків літератури, картотек і каталогів. Групування, типологія та систематизація джерел та літератури сприяє переходу на вищий рівень класифікації, на основі якої дослідник може робити певні висновки,

бачити достатність чи недостатність наукового стану дослідження теми й достатність поля історичного дослідження.

Класифікаційні системи джерельного матеріалу в історичних дослідженнях інколи набувають виняткового значення, оскільки часто спрямовують на пошук інших джерел, фактів, а також можуть стати джерелом появи нових спеціальних історичних наук. Класифікаційними системами користуються, крім дослідників, колекціонери в різних галузях знання. Значну увагу теоретичному обґрунтуванню класифікації джерел приділив В. Стрельський, який також показав зв'язки між різними видами джерел та спеціальними історичними науками.

Будь-яке історичне дослідження, будь-який процес історичного пізнання, як і власне історичний процес, складаються з пов'язаних між собою часом і простором фактів. Розуміння історичного факту має дві сторони. По-перше, історичним фактом дослідники, науковці вважали той, який належав історичному процесу і ставав відомий науці. У ХІХ ст. історичний факт не підлягав сумніву й навіть відбувалася його фетишизація [27, 125]. По-друге, історичним фактом уважався лише той, що був відомий і описаний історичною наукою, котрий визначався як історіографічний факт. Так збирання, накопичення фактів часто вступало у суперечність із наслідками їх аналізу й історичних оцінок та поділяло процес пізнання на дві частини.

Позитивну роль відіграло твердження об'єктивістської школи, яке визнало історичний факт достовірним, якщо існує історичне джерело, що заслуговує на довіру. Це сприяло накопиченню значної кількості конкретних матеріалів, а також розвитку наукової критики історичних джерел [27, 126].

Кожне історичне джерело – частина спадщини минулого людського суспільства, матеріальний продукт діяльності людей, у якому втілена й духовна діяльність. „Тому історичне джерело – єдність об'єктивного і суб'єктивного, зміст джерела є об'єктивним, існуючим незалежно від свідомості” [39, 88, 89]. Отже, історичне минуле – це об'єктивна дійсність, яка втілюється в історичному джерелі, що є одночасно й фактом історичного процесу. Хоча слід зауважити, що „історичне джерело – матеріальний носій інформації про минуле, а історичний факт – форма існування історичного знання” [39, 99].

Ш. Ланглуа й Ш. Сеньобос стверджували, що історичні факти відрізняються від інших фактів не своєю природою, а лише способом пізнання, тобто вказують на суб'єктивність фактів. Звідси й таке визначення: „фактом називається в повсякденній мові і в науці таке твердження або судження, яке поєднує кілька вражень, стверджує, що ці враження відповідають зовнішній дійсності” [27, 127].

1926 р. у промові „Що таке історичні факти?” президент Американської історичної асоціації К. Беккер заявив, що історик має справу не з фактом, а з твердженням про нього. Отже, історичний факт, із яким працює історик, і справжня історія – різні речі. Історичний факт існує лише в думках історика, тобто він існує в теперішньому часі, а не в минулому. Історик не здатний уявити цілісно жодної події, він завжди обов'язково

вибирає тільки деякі твердження про події минулого, і не стільки тому, що у джерелі недостатньо інформації, скільки тому, що в різних істориків свої цілі та погляди, згідно з якими вони й зображають факти [27, 128].

За визначенням В. Штофа, історичний факт – це „реально існуючий або реально існувавший процес, предмет, випадок, одиничний процес; предмет, випадок, одиничне явище, подія”. При цьому одиничність слід розуміти „як відносну, оскільки кожний окремий факт, пов’язаний різними співвідношеннями з іншими фактами, хоча це безпосередньо не простежується і не зразу виявляється” [27, 131]. Слід зауважити, що це визначення більше нагадує науковий факт, ніж історичний, а, отже, і стосується теорії пізнання загалом.

Існує також визначення історичного факту, яке трактує його як подію чи явище минулого, відомості або свідчення, про котрий збереглись й одержали оцінку істориків, інтерпретуються та залучаються ними до системи закономірних зв’язків [27, 132].

Про роль факту в історичному пізнанні згадує Л. Карсавін. Він показує факт так, „що історичне пізнання відкриває в ньому, як у моменті, символізуючі їм вищі моменти особистості та якості” [29, 281].

Цікавим є розмірковування Р. Колінгвуда над природою історичного факту. Учений вважає, що історичний факт не існує. „Історичний факт є подією, – наголошує він, – та актуальність події, те в ній, що є паралельним чи аналогічним існуванню, називається явищем. Фактично існуюча річ є тією, що існує, практично існуюча подія є тією, що являється. Але жодна історична подія не являється і не відбувається в будь-котрій із тих моментів, коли історична думка бере її за свій предмет... Отже предметом історичної думки є минуле – себто події минулого” [33, 537].

Такий висновок засвідчує ідеальність історичного факту й заперечує будь-який реалізм. Тому Колінгвуд доказав, що „на противагу всякому реалізмові будь-яка філософія історії повинна стверджувати ідеальність історичного факту, протиставляючи його реальності. Вона, філософія історії, стверджує, що минуле, як минуле немає аніякого існування, складаючись, по суті, із випадків, що більше не трапляються, із подій, що перестали відбуватися; і вона вважає, що ці події можна історично пізнати не через щось, бодай найменшою мірою аналогічне перцепції, спостереженню, чи будь-якому процесові або актові, що зрозумілою мовою може бути описане як „сприйняття”, а через повторне програвання їх у свідомості історика” [33, 549].

На увагу заслуговує оцінка різних наукових шкіл у ставленні до факту. Із позицій неокантіанства й суб’єктивного ідеалізму історія не може узагальнювати та відкривати окремі закономірності, а повинна займатися описуванням окремих фактів. Це означає, що заперечується ідея історичної закономірності. Позитивісти також заперечують закономірності історичного процесу, а прагматисти вважають, що історія – просто конгломерат розрізнених фактів. Особливий підхід в екзистенціалістів, в уяві яких історія представлена безліччю індивідуальних людських доль [27, с. 137].

Історичні факти можна класифікувати, як це роблять дослідники, залежно від потреб пізнання та вивчення самого факту. Але будь-яка класифікація буде умовною, оскільки історичний факт може вивчатися різносторонньо і представляти свій час, свою епоху з якоїсь сторони більше, із якоїсь – менше. Навіть історичний факт, що не став відомим, теж може вплинути на пізнавальний і на історичний процес. Історичний факт може бути одиничним, а може визначати події, явища, процеси історичного буття, які відбувалися або відбуваються. Ті, що мають відбутися, не належать до історичних, аж до моменту їх здійснення, реального буття.

Польські історики, зокрема історичний факт розглядають з багатьох сторін. Можна виділити шість тлумачень:

- 1) факт – фрагмент історичної дійсності, який перебуває в певних просторовочасових межах і є матеріальним утіленням;
- 2) факт – це явище реальної дійсності, що об'єктивно існує;
- 3) факт – самостійне суспільно-історичне джерело;
- 4) факт – те, що реально існує на протигагу різним вимислам, фікціям;
- 5) факт – будь-який прояв життя людини;
- 6) факт – наукова конструкція [27, с.132].

Такий підхід до означення історичного факту дає можливість його класифікації, застосовуючи групування, типологію або систематизацію задля докладного вивчення якоїсь частини історичного процесу, ваги самого факту, залежно від того, до якої групи або типу він належить стосовно висловлених тлумачень.

Історичний факт може ототожнюватися з подією, явищем, процесом. Наприклад, такий факт як війна чи революція, залежно від їхнього впливу на суспільство й з погляду дослідника може бути подією та явищем. Але битва, як фрагмент війни є лише подією, і аж ніяк не явищем. Держава, факт існування якої зафіксований в історії, є одночасно подією і явищем. Але створення уряду, вибори парламенту – це, швидше події, у той час, як факти корупції, кризи, відбудови, суспільного прогресу належать до явищ історичного характеру.

Існують такі історичні факти, які за своїм значенням і тривалістю є дуже важливими явищами в розвитку цивілізації. Таке явище, як скотарство, має своє коріння в первісному суспільстві, дійшло до сьогодні, перетерпіло значні зміни й перетворилося у більшості народів на тваринництво. У сиву давнину сягає своїм корінням землеробство, а також ремесло. Проте зовсім недавно, якщо розглядати існування людства в часі, з'явилися як історичний факт такі явища, як промисловість, ринок, наукові знання перетворилися на науку з багатьма галузями. Що стосується існування людини, то вона є продуктом природи й суспільства, фактом історичного процесу. Її народження – подія для родини, а роль у суспільстві може стати явищем, якщо суттєво впливатиме на події суспільного буття. Якщо звичайні факти визначають спокійний процес розвитку суспільства, то події та явища стають помітними фактами, які визначають серйозні якісні позитивні чи негативні зміни в суспільстві на певному проміжку історичного часу. Лише осмислення

та вивчення переводять їх до розряду історичних фактів для наукового дослідження і пізнання.

Нерідко факти, події, явища історії вникають унаслідок взаємодії природи й суспільства, а інколи – під впливом тільки природи, особливо, коли діють стихії не підвладні людям.

Поряд із фактами важливе місце в історичних дослідженнях мають історичні джерела. „Джерело, авторитет чи документ – це той первинний матеріал, наголошує Р. Колінгвуд, із якого робиться історія. Саме собою джерело може бути викладом колишнього факту, себто воно може бути гомогенним із тим кінцевим продуктом, на який намагається його перетворити історик, але бути таким йому немає потреби” [33, 460]. У практиці історичного дослідження використовується інтерпретація історичних джерел, яка є тим формальним елементом історії, що стає протиположною для складника матеріального, яким є саме джерело. „Без цих двох складників, за Колінгвудом, немає ніякої історії” [33, с. 461].

Класифікація історичних джерел і матеріалів – один із важливих критеріїв достатності полі історичного дослідження.

Для історика-дослідника є важливим погляд К. Поппера, який наголосив на тому, „що не може бути історії без кута зору – як і природничі науки, історія повинна бути селективною, аби не бути затопленою повинню зайвих і не пов’язаних між собою фактів... Я вважаю, продовжує він, що єдиний вихід із цих труднощів – це свідомо вводити напередвизначений селективний кут зору в історію; тобто писати таку історію, яка цікавить нас. Це не означає, що ми повинні перекручувати факти, якщо вони не будуть утискуватися в рамки наших наперед визначених ідей, чи що ми можемо ігнорувати факти, які не відповідають тим ідеям, навпаки, всі доступні свідчення, які мають значення для нашого кута зору, повинні бути зважені обережно й об’єктивно (у смислі „наукової об’єктивності”...). Але це не означає, що нам не потрібно турбуватися щодо тих фактів і аспектів, які не стосуються нашого кута зору і які внаслідок цього нас не цікавлять” [48, 167–168].

Успіх в історичному дослідженні має той, хто володіє методологію науки, сучасними методами й технологіями наукових досліджень.

Серед методологічних підходів можуть використовуватися різні, які обирає дослідник: культурологічний, цивілізаційний, інтеграційний, марксистський, психоісторичного аналізу, усної народної історії, історії повсякденності, які представлено в посібнику, та інші. Чим більше підходів використовує дослідник, тим досконаліше його дослідження. Використання різних методологій дає можливість глибше, усесторонньо та з різних позицій розглянути об’єкт, джерело, факт, подію.

Для прикладу слід зауважити, що вивчення людини як історичного джерела неможливе без сучасних способів психоісторичного аналізу. Отже, потрібно застосовувати разом із методами історичного пізнання методи пізнання інших наук, зокрема таких, як психологія та соціологія. Інакше

неможливо буде зрозуміти поведінку людей в окремих епізодах, на певних етапах історичного процесу.

3.5. Роль народних мас й особи в історії

Визначення ролі особи й народних в історичному процесі – важлива умова щодо розуміння багатьох змін в суспільстві. Окремі особи та спільності не лише відіграють певну роль в історії, вони займають інколи важливе місце в процесі історичного пізнання, впливають на історичне мислення, світогляд. Роль людей в історії та її пізнанні стає більш зрозумілою, якщо конкретні особи, народні рухи, суспільні явища тощо вивчаються в історичному часі з позицій альтернативності та неминучості історичного процесу. Історія вчить, що якою б не була роль мас, є такі сфери діяльності людей і життя суспільства, де головну роль відіграють лише окремі особи, які виділяються своїм інтелектом, енергійною діяльністю та творчістю. Водночас є такі сфери, де тільки спільна діяльність людей, всього суспільства може привести до якісних змін у житті.

Діяльність людей, громадськості й індивідуально-інтелектуальна творчість нерозривні. На епохальних зрізах історії особливо виразно виступають ці важливі питання. Зокрема, винайдення писемності і грошей, розвиток землеробства, ремесла й торгівлі – це лише деякі приклади надбань спільної діяльності народних мас. У свій час вони призвели до суспільних поділів праці (відокремлення землеробства від скотарства, ремесла від сільського господарства тощо), які не могла здійснити жодна історична постать.

Відкриття радіо, теорії відносності, парової машини тощо могло б не відбутися, коли б не було тих осіб, які змогли геній і творіння багатьох поколінь розвинути й удосконалити. Зокрема, поява книгодрукування, зобов'язана тому, що відбулося винайдення паперу, водяного колеса, друкарського верстата, які стали його основою, а надалі – це потужні комп'ютерні та цифрові технології, нові синтетичні матеріали.

Винаходи й відкриття, не реалізовані або втрачені суспільством, є свідченням того, що суспільство не готове їх опанувати й використати в певному історичному часі. Так буває і стосовно історичних постатей, коли суспільство або не готове сприйняти їхню велич і талант, або їх оцінять у майбутньому, із позицій історичної пам'яті й історичного досвіду, або, якщо ні – вони тоді загубляться в минулому історичному часі.

Конкретні особи, історичні постаті досить важко входять у пам'ять і свідомість людей, тим більше отримують певне визнання за життя. Мабуть, це пов'язано з тим, що буденний рівень свідомості й історичного мислення не сягає розуміння значення майбутніх змін або звершень, і лише прийдешнє суспільство може належно оцінити та зрозуміти роль особи та її діяльність. Отже, можливості використання чи реалізації здібностей, таланту певної людини залежить і від рівня розвитку суспільства, від його інтересів, потреб та можливостей створити умови для інтелектуальної діяльності й творчості. За цих умов людина входить в історію як її творець. Хоча, здебільшого, це відбувається в окремих, конкретних сферах життя суспільства: науці,

культури, медицині, економіці, техніці, політиці тощо. Слід зазначити, що прогрес у суспільстві завжди визначався орієнтацією на великих, видатних, талановитих людей. Але історичною ставала та постать, яка фіксувалася в історичному процесі будь-яким засобом історичної пам'яті.

Серед проблем вивчення впливу особистості на історичний момент існує парадокс в історичному пізнанні. Парадокс історіографії полягає в тому, пояснює Л. Карсавін, що історики, які виходять із категорій змін та причинності схильні відкидати значення та роль конкретної особи, водночас приписуючи вирішальне значення особистостям колективним – класам. Це відбувається тому, що особистість здебільшого трактують як матеріальний факт, а слід розглядати її як духовно-душевний і не обмежений відповідним просторовим розташуванням [29, 311].

Людський фактор Карсавін виводить на чільне місце в історії. «Власне історичне буття, – стверджує він, – є людство, у тимчасовому розвитку (постале й гинуче) від небуття до вдосконаленості своєї (ідеалу) й на основі своєї «стяженої» всеєдності» [29, 332].

Місце людини в історії у М. Бердяєва пов'язується з долею світу. «Людина, – стверджує він, – була і впродовж всієї історії залишається двоїстою істотою, причетною до двох світів – вищого Божого світу, і світу природного, у який людина заглиблена, долі якого вона поділяє і який багатьма шляхами діє на людину і зв'язує її по руках і ногах настільки, що свідомість її затьмарюється, забувається її вище походження, причетність її до вищої духовної дійсності» [5, 63].

Стосовно ролі людини в історії слід виділити такі аспекти:

перший – людина – учасник і творець історії;

другий – людина – дослідник історії і творець історичної науки;

третій – людина – учень і вчитель, тобто використовує знання з історії;

четвертий – людина зберігає і передає історичний досвід;

п'ятий – людина – джерело й факт історичного процесу.

Переважати може один з аспектів. Але кожна людина одночасно і досліджує, і вивчає, і водночас використовує та творить історію.

Отже, історична постать як наукова категорія дає змогу зрозуміти роль особи, котра могла бути рушійною і гальмівною силою історичного процесу на певному відтинку розвитку суспільства.

3.6. Проблеми вивчення воєн і революцій

Революції і війни часто стоять поруч у часі. Революція – явище, яке визначається спробами змін або докорінними змінами в суспільстві, зокрема в ідеології, політиці, економіці, соціально-класовій структурі, управлінні суспільством (державою). Вона може бути завершеною або незавершеною, частковою, тобто охоплювати окремі сторони життя суспільства, а саме: економіку, політику, ідеологію, світогляд. Прикладом незавершеної революції є англійська XVII ст., російська 1905 – 1907 рр. Прикладом революції світогляду є географічні відкриття XV–XVI ст., відкриття

принципу історизму. Революцією політичною була Помаранчева в Україні 2004 р.

Сучасність вимагає з нових позицій подивитися на історію. Необхідно дати оцінку тим революціям XIX і XX століть, які торкалися українських земель й українців у різних державах, зокрема в Австро-Угорській та Російській імперіях. Ці нові позиції – існування суверенної Української держави й української нації. Тому виділено кілька питань, які на думку автора мають визначати погляд української історичної науки на революції, війни й воєнні дії, на їхні наслідки та вплив на долю людей революційних і воєнних лихоліть.

Перше питання, яке постає, це те, що історія має розглядатися з позицій існування української держави. Щоразу і стоосовно кожної революції або війни має бути доведено, чи є ці події українською історією, чи, можливо, українці були втягнуті в орбіту революційних і воєнних дій, особливо світових воєн на боці різних держав і коаліцій, а сьогодні мають вивчати цю історію як свою. Хоча, із позицій всесвітньої історії, «чужої історії» не буває.

Важливі з воєнно-історичного та воєнно-політичного поглядів окремі події, а саме: Луцький (Брусилівський) прорив, Брестський і Ризький мир як наслідки Першої світової війни, у Другій світовій – оборона Києва, Одеси, Севастополя, Битва за Дніпро, Луцько-Рівненська й Поліська операції, визволення Варшави, Берлінська операція й ін., а також воєнно-історичні наслідки мусять бути в українській історії. Майбутні вітчизняні історики їм ще дадуть належну оцінку.

Друге питання стосується наслідків і впливів на життя людей, становище України й українців у геополітиці різних держав.

Третє питання визначає ставлення до революцій і воєн як до подій, які є одвічними супутниками людської історії. Отож людство не живе тільки ними. Людство живе відтворенням і збереженням історичного досвіду поколінь, як, власне, і відтворенням наступних поколінь.

Четверте питання, є найбільш злободенним, актуальним і стосується висвітлення діяльності учасників подій, які важливу частину свого життя пов'язують із революційними й воєнними роками початку XX ст., воєнними – Другої світової війни і повоєнними роками. Це питання відстрочене в майбутнє. Воно стосується ставлення до революцій і воєн майбутніх поколінь. Сьогодні принаймні три покоління, знаходяться у конфліктній ситуації стосовно оцінок та стосовно морально-етичних принципів спілкування, і знайти примирення між ними майже неможливо.

По-п'яте, як би ми не починали трактувати революційну і воєнну історію будь-якого регіону, зрештою постає питання впливів на його становище й розвиток та на життя людей. Ні в литовській, ні в польській, ні в австро-угорській, ні російській чи радянській державах не стояло питання забезпечення та врахування інтересів й потреб населення приєднаних або завойованих земель. Вони ураховувалися лише тоді, коли збігалися з інтересами пануючих верств і держави. І сьогодні, скажімо, не коректним є твердження, що потрібно дякувати Сталінові й СРСР за ті землі, які має

Україна й за теперішні кордони. Добре відомо, що СРСР зайняв території Західної України, Буковини, Придунав'я, зміцнюючи власні кордони й розширюючи власну територію. А це масові репресії, виселення, переселення та депортації населення, які стверджують, що СРСР дбав лише про свої геополітичні інтереси. На сучасному етапі, коли в розпалі Третя світова війна, це війна з тероризмом, історія минулих воєн і воєнних конфліктів має розглядатися більше з тих позицій, щоб не було нових гарячих точок на планеті й щоб цінувалося життя людини та існування цивілізації.

Війни постійно супроводжують людство. Однак слід зауважити, що людство не живе за рахунок воєн, а за рахунок збереження історичного досвіду та відтворення. Ті народи, які жили за рахунок воєн і грабунків, зникали в історичному часі, оскільки вони або асимілювалися із завойованими, або самі гинули, а держави-завойовники розпадалися, коли вже нічого було завойовувати. Після кожної війни необхідно відтворити себе, економіку, освіту, науку, культуру, традиції, які свідчать про історичний досвід поколінь. Цей досвід не може перериватися в часі, інакше етнос, народ, нація зникне з карти світу. Отже, якщо неможливо відвернути війну, то слід вийти з неї з найменшими втратами із можливостями відтворення суспільства.

Як цінувалося життя людини у попередніх війнах відомо. Тому сучасне політичне мислення має свідчити про те, що основні загальнолюдські цінності – життя людини й цивілізації мають бути основою будь-якої політики, у тому числі й передусім, різних силових структур. На землях України, зокрема Волині та Полісся, є багато поховань. Якби ті, хто в них лежать, змогли заговорити, то вони б заговорили всіма мовами Європи і більшістю мов світу. А це тому, що по цій території пройшло і прошуміло багато воєнних подій – від великого переселення народів 1500 років тому і, до світових воєн ХХ ст.

ХХІ ст. ще не очистилося від болячок минулого. Ще не настав „кінець історії”, як його бачать Ф. Фукояма і С. Кримський. „Кінець історії” прогнозує не кінець світу, а позбавлення людства від воєн, тероризму, СНІДу, наркоманії тощо. „Кінець історії” старої та початок нової історії – питання майбутнього.

Шоште, і теж важливе, це питання визнання та вшанування героїв. Крізь призму героїки й проходять оцінки революційних та воєнних подій. Ідеологічна й політична строкатість суспільства викликає суперечливе ставлення до героїв. В сучасному розумінні це ставлення до Героїв Радянського Союзу і Героїв Соціалістичної Праці, до Героїв України.

На цьому тлі постає запитання: Чи потрібний інститут героїв? Звичайно, кожна політична сила своєю ідеологією та політикою буде творити або вирізяти „своїх” героїв. Серед героїв – герої миротворчих контингентів з Угорщини, Чехословаччини, Афганістану, Сирії, герої Першої і Другої світових воєн, з одного боку, з іншого – це герої часів УНР, Гетьманату, Директорії, герої національно-визвольних змагань Поліської Січі й УПА, дивізії „Галичина”. І це важлива проблема не лише історії, а й сучасної

політики та моралі. Однак героями є й ті, які здійснили відкриття в науці, освоєнні земних і космічних просторів, рятували людей під час різних катастроф, природних і штучних, на воді під час пожеж тощо.

Коли постає проблема воєн і героїв, то слід визначати, очевидно, героїзм людини за вчинками, а не виставляти ідеологічні та політичні штамби як критерії героїзму. Найчесніша й найсправедливіша історія, у тому числі й воєнна, є та, яка не дає ідеологічних і політичних оцінок, хоча без таких оцінок вона не обходиться. Українська воєнна історія захоплює чимало тем, які стосуються подій світового, міжнародного значення, але на які не мали вирішального впливу ні регіон, ні його мешканці.

У жодному обласному центрі України немає такого Меморіалу Вічної слави як у Луцьку. Хоча сьогодні це місце можна назвати Меморіалом слави та скорботи, тому що в його пам'ятних знаках простежуються трагедії ХХ ст. Тут пошановані воїни, які захищали і визволяли край, воювали з нацистами, інтернаціоналісти від 1936-го і до кінця 80-х років. Стіна плачу представляє спалені села, замордованих військовополонених і краян. Є також пам'ятні знаки тим, хто загинув від рук оунівців у повоєнний час і тим, хто загинув у саратовських таборах з останнього воєнного призову і так і не втрапив на фронт. Серед нових, пам'ятний знак тим, хто знайшов притулок на Волино-Поліській землі після виселення із Закерзоння та учасникам ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС.

Дуже важливо, щоб патріотичне виховання на воєнній історії не створювало протистояння та суперечливих думок, які його викликають. Виховна робота має бути вдумливою і відповідати потребам держави й армії, її доктрині.

Оглянувши багато століть, у яких змінювалося становище українських земель й українців, виникає думка про стереотипи мислення в оцінках щодо їхнього статусу та становища. Кожна держава, яка володіла українськими землями, намагалася обґрунтувати своє право на володіння. Останньою була радянська держава, тому її стереотипи продовжують найбільше шкодити формуванню національного світогляду й політиці української державності. Частина політиків продовжує виражати ідеї та погляди вже не існуючої держави й ідеології, на жаль, на всьому пострадянському просторі, окрім Російської Федерації, яка формує свою політику не лише як правонаступниця СРСР, а й як суверенна та незалежна держава.

Історичні оцінки минулого мають бути, у тому числі й воєнної історії, з урахуванням оцінок історії та політики сучасних держав, які багато в чому продовжують логіку „окупаційного мислення”, хоча й не територіального, а світоглядного. Звичайно, що найбільше це стосується тих держав-сусідів, у складі яких перебували або перебувають українські землі.

Якщо в минулому відбувалося втягнення України й українців у воєнні події, то сьогодні відбувається втягнення її у воєнно-політичну історію колись воюючих сторін на свій бік. Слід сформуванню власну концепцію воєнної історії, відсторонену від зверхності інших воєнно-політичних доктрин і намагань підпорядкувати її власним ідеологічним та політичним

потребам. Достатньо того, що Україна втратила впродовж століть частину етнічних територій, а українці несли важкий тягар різних асиміляторських тенденцій у політиці та культурі.

3.7. Відкриті й тоталітарні суспільства. Полеміка між радянською та західноєвропейською історіософією.

Проблеми створення демократичних суспільств завжди були і є актуальними. Обґрунтування та створення відкритого суспільства й характеристику тоталітарних режимів дає лідер філософського критичного раціоналізму К. Поппер (1902–1994). Він аналізує тоталітарні режими за часів Гітлера та Сталіна, а також характеризує марксизм як теоретичну основу створення комуністичного тоталітарного режиму. Свою концепцію К. Поппер передає через критику історизму і визначення дійових осіб на сцені історії. Ними є *Великінації*, *Великі вожді*, *Великі класи* або *Великі ідеї*. Спробу осмислити закони історичного розвитку та передбачити майбутні події і навіть давати практичні поради щодо політичних дій вчений і називає історизмом. Він вважає що історизм характерний двом напрямом у філософії: правому – фашистському або расистському і лівому – марксистському, який розглядає всю історію як боротьбу класів за економічне панування. Це означає, що перша концепція таким чином пояснює переваги раси та крові обраної раси для пояснення ходу історії, а друга – перевагу обраного класу як вершителя історії [49, Т. 2, 117,118].

Критикуючи марксизм, учений стверджує, що „комунізм” у тому вигляді, у якому його розумів К. Маркс, „ніде й ніколи не існував на нашій прекрасній планеті – він дійсний не більше, ніж Дантовське Пекло” [49, Т. 1, 11–12]. Відкриті суспільства Заходу пішли іншими шляхами, а не тим, який прогнозував Маркс. Користуючися зауваженнями К. Поппера, слід додати, що мабуть ніде на Землі не існував соціалізм чи комунізм у тому розумінні, у якому його передбачав Маркс і поняття якого використовуються стосовно східноєвропейських країн.

Варто згадати оцінки революції в Росії, які дав М. Бердяєв як критик марксизму. Філософ підкреслював, що марксизм є не лише наукою та політикою, він є також вірою, релігією. І в цьому заснована його сила [4, 93]. Саме цю сторону марксизму використав Ленін. Він здійснював революцію в Росії в ім'я Маркса, а не за Марксом [4, 89].

Отже, якщо вожді й ідеї надають пріоритет нації – виникає режим фашистського, нацистського штибу, якщо пріоритет класам – виникає режим комуністичного зразка. Отже, тільки паритетні стосунки між великими акторами на сцені історії можуть забезпечити розвиток демократичного, відкритого суспільства.

Із середини ХХ ст. філософські проблеми історії стали актуальними й одержали поштовх для розвитку у зв'язку з полемікою, яка розгорнулася між марксистською й іншими філософськими школами. Свідченням боротьби філософських шкіл є XI Стокгольмський (1960), XII Віденський (1965) і XIII Московський (1970) історичні конгреси. Якщо в Стокгольмі делегати із соціалістичних країн виступали як непримиренні прихильники марксизму, то

у Відні вони вже дотримувалися тактики «мирного співіснування», – згадує І. Лисяк-Рудницький. У Відні мова велася про значення порівняльних методів в історичних дослідженнях, зокрема, в дослідженнях історії слов'янських народів [35, Т. 2, 422].

На XIII Московському конгресі історичних наук у серпні 1970 р. в центрі методологічних дискусій стояло питання про місце історії в системі наук і про виділення предмета історичних досліджень із того, що вивчають науки про суспільство. У конгресі взяли участь понад 1400 учених, які обговорили стан і перспективи розвитку історичних наук. Зокрема, розглядалося питання взаємозв'язків із соціологією та протистояння з історичними науками [18, 140–141, 152].

Західнонімецький історик Т. Шидер висунув серйозні аргументи на захист історії як самостійної науки. Він зауважив, що хоча об'єкти дослідження історії та соціальних наук ті ж самі, але історія вивчає їх минуле, а соціальні науки теперішнє й майбутнє. Тому він за зближення та взаємопроникнення двох наук, але проти їх злиття або підпорядкування історії соціальним наукам [79, 21–22].

В основу полеміки ставилися питання переваги способу життя – соціалістичного чи капіталістичного, і, залежно від цих потреб полеміки, формувалися важливі науково-теоретичні поняття історичного процесу та процесу історичного пізнання. Прагнення до вдосконалення суспільства й різні погляди на це завжди народжували нові ідеї та політичні курси, які проявлялися часто в організаційному втіленні у вигляді діяльності партій, соціально-захисних та клерикально-політичних організацій, які завжди намагалися знайти для своєї діяльності та правоти науково-теоретичне обґрунтування. Однак методологія – це не лише теорія історичного пізнання, а й засноване на узагальненні історіографічного досвіду вчення про прийоми та способи наукового дослідження.

У 70–80-ті роки ХХ ст. радянська історіографія була спрямована на непримиренну ідеологічну боротьбу, що позначалось і на розвитку методології історичної науки. У підсумку потреби її визначалися обґрунтуванням революційно-перетворюючої діяльності робітничого класу й дальшого розуміння проблем класової боротьби. Автори монографії «Теоретичні проблеми всесвітньо-історичного процесу» (М., 1979) звертають увагу на те, що особливо гострий характер ідеологічна боротьба набуває під час дослідження перехідних епох, коли соціологічні й історичні закономірності виявляються найбільш прихованими за розмаїттям явищ різнотипних відносин. Тоді під формою приховується стара сутність або, навпаки, нова сутність маскується під традиційною формою, а пізнання закономірного процесу утруднюється наявністю «альтернативних шляхів» розвитку [67, 44].

Полемічність в історичній науці мала й має важливе значення для подальшого вироблення підходів до вивчення історичного досвіду багатьох поколінь істориків та його використання. Особливо це стосується розуміння

минулого і сучасного для прогнозування майбутнього розвитку науки і суспільства.

3.8. Ідеї української державності та націоналізму в українській історичній науці ХХ ст.

Історіософія в Україні – досить молода галузь знання. Це важливо зрозуміти, оскільки до кінця ХХ ст. історіософські проблеми були підпорядковані розвитку історичної науки Австро-Угорської, Російської імперії, Речі Посполитої та Радянського Союзу, тобто на потребу офіційної історіографії. Пошуки власних підходів до історичних досліджень і створення української історії вимагали шукати й використовувати досягнення тих історичних шкіл та напрямів, які визначали офіційну історичну науку. Утім ці пошуки стосувалися передусім потреби обґрунтування створення української держави та розвитку нації.

У цьому ряду стоять народницька й державницька школи дорадянського часу та вирізняється школа М. Грушевського (1866–1934), які намагалися творити національну історію. Створення фундаментальної науки на фундаментальних дослідженнях і потужній джерельній основі дає можливість розвивати власну теорію та методологію історії. Л. Зашкільняк визначає її як «етно-соціальну історію» [22, 150], а у авторів нарисів про Грушевського зазначено, що його наукова концепція «неоднозначна і суперечлива» [13, 345], але на ці висновки ще впливала радянська ідеологія. Учений, український академік із діаспори О. Прицак наголошує на тому, що «Михайло Грушевський не залишив ніякої теоретичної студії про свою історіософію та її джерела» [51, XLIV]. Причому молодий Грушевський – послідовник класичного позитивізму О. Конта й Г. Спенсера, з еволюційно-біологічною «закваскою» Е. Геккеля й утилітаризмом Дж. Мілля. Це означає, що він був прихильником еволюційного розвитку суспільства, як і М. Драгоманов. В основу історіософської концепції своєї історії України-Руси вчений поклав три чинники: населення, територію, державу. Згодом це вилилося в дві доби життя українського народу – княжу, і нову - народну (козацьку), які Грушевський називає «тезою і антитезою, що доходять до синтезу в столітті українського відродження» [51, LVI, 20].

Про себе вчений висловлювався так: «Мій світогляд формувався в поміркованім ліберальнім напрямі з народницькими ухилами, з культурно-національною закваскою. Культурно-наукові інтереси поглиблювались. Я закладав для них наукові підвалини не засобами школи, а приватної лектури; громадсько-політичний зміст залишився досить плиткий» [13].

Плідна праця М. Грушевського як дослідника й фахівця з історії України на рівні світової науки створила солідну базу для української історіографії і для історіософії [51, LXIX–LXXIII].

Процес становлення української історіографії представлено у наступній сучасній періодизації львівської школи:

В історії української історіографії й історіософії можна виділити такі періоди:

1) доба давньоруського літописання, коли в Україні-Русі існувала міцна князівська держава, а історичні твори у формі літописів створювалися при княжих резиденціях чи в монастирях; в історіописанні домінували релігійні концепції провіденціалізму (XI–XIV ст.);

2) доба литовсько-руського літописання й українсько-польської публіцистики, коли українські землі втратили свою суверенність, а старі традиції літописання при монастирях збагачувалися новими західноєвропейськими ідеями прагматизму та виникали нові – публіцистичні – різновиди історичних творів (XIV–XVII ст.);

3) доба козацького літописання, коли виникає держава Війська Запорізького, а її творці описують славні та ганебні діяння народу й вождів, легітимізуючи право нової «козацько-малоросійської нації» на волю і державу; історичні праці були чимось середнім між літописами, політичними памфлетами і бароковими повістями (XVII–XVIII ст.);

4) доба наукової історіографії, коли на історіописання поширюються принципи науки – критицизм супроти історичних джерел, вимоги повторюваності досягнутого результату іншим дослідником, прагнення використання достовірних наукових результатів у практичній площині управління тощо (кінець XVIII–XX ст.). Остання доба поділяється на кілька дрібніших періодів:

а) історіографія «українського національного відродження» – антикварництво, критична історія й романтизм (кінець XVIII–половина XIX ст.), народницька історіографія (1860-ті рр.–початок XX ст.), державницька історіографія (із 1920-х рр.);

б) доба радянської історіографії – часи методологічного плюралізму (1920-ті рр.), часи безперечного диктату марксистсько-ленінсько-сталінської догматики (1930-ті–початок 1950-х рр.), часи розквіту й перші ознаки кризи радянської історіографії (1950-ті–кінець 1980-х рр.);

в) пострадянська, або українська національна історіографія (з 1990-х рр.). Із другої половини 1990-х рр. стали справжнім одкровенням для України новітні зарубіжні течії – історіографічний постмодернізм і нова інтелектуальна історія, які були поширені на Заході в 1970–1980-х рр. Представники цих течій та їхні теперішні українські адепти акцентують увагу на історичному нарративі – на мові, структурі тексту, який створюється дослідником у процесі прочитання історичних свідоцтв. Історична реальність виступає в новому тлумаченні не як щось зовнішнє суб'єкта пізнання, а як те, що конструюється мовною та дискурсивною практикою.

Утім, кінець XIX і початок XX ст. в Україні для історичної науки позначився тим, що більшість питань конкретної історії й історіософії використовувалася для політології, яка основну увагу приділяла передусім поняттям державності та нації, що ґрунтувалися на політичній волі та національній свідомості. Особливо часи революцій і Першої світової війни поставили на порядок дня можливість і прагнення створення частиною народів, у тому числі українським, власної держави. Значну увагу розробці питань національної історії та майбутньої державності України, крім М.

Грушевського, приділяли Д. Донцов (1883–1973), С. Томашівський (1875–1930), М. Міхновський (1873–1924), В. Липинський (1882–1931) й інші політики та вчені, праці яких вміщено у хрестоматії з політології кінця ХІХ і початку ХХ ст., яка вийшла у Львові 1996 р. [46]. Серед згаданих осіб, в ній представлені, зокрема М. Хвильовий (1893–1933) і М. Скрипник (1872–1933), які служили радянській владі, але виступали якщо й за неповну незалежність України, то принаймні за автономію. Одностайність думок представників різних політичних течій і соціальних верств полягала в тому, що вони всі визнавали існування української нації й виступали за українізацію в галузі освіти, науки, культури і державного будівництва. У цьому випадку важливими аспектами вивчення є розуміння існування національної чи націоналістичної свідомості, які тісно пов'язані і є складовою частиною історичної свідомості, а також із поняттям ролі мас й особи в історичному процесі й, головне, у державотворенні.

Якщо М. Хвильовий, М. Скрипник і деякі інші вихідці з комуністичних, швидше націонал-комуністичних кіл, намагалися забезпечити у складі Союзу РСР українізацію та державність, то в націоналістичному крилі шукали інших шляхів до національної державності й культурного відродження України. У більшості творів стверджуються ідеї націоналізму, які мають ґрунтуватися на національній свідомості, а в Д. Донцова є ще одна важлива лінія його теорії, що спрямовує на формування української національної еліти. І ця теорія співзвучна з поняттями історичної особи або постаті, яка може відіграти суттєву роль у формуванні національної свідомості та державності [46, 541–551].

В. Липинський, навпаки, висловлював своє бачення майбутнього України шляхом покращення долі українського селянства, хоч і відводив значне місце в державотворенні гетьманові. Тільки єдиний хліборобський клас, за його міркуваннями, може бути національною основою національної держави. Однак має бути господар-гетьман, який буде правителем не лише „панів” чи „пролетарів-робітників”. Він, – наголошує В. Липинський, – „повинен стояти понад класами, партіями, понад цілою Землею і понад цілою Нацією” [46, 350–351].

Послідовниками В. Липинського, у певному розумінні, були Степан Томашівський, Дмитро Дорошенко, Іван Крип'якевич й інші представники державницької школи в історіографії.

Зокрема, С. Томашівський висловив оригінальні думки з приводу державності української нації й зауважував, що державність може настати лише через національний ідеал. А це означає, що потрібно формувати національну свідомість. Щоправда, учений жалкує за тим, що 1914 – 1918 роки не так скоро можуть повторитись, щоб знову виникла можливість створення незалежної української держави, яка не може постати без національної свідомості й розуміння необхідності національної держави [46, 577].

Цікавою є думка ідеолога українського самостійницького руху Миколи Міхновського, який відводить в українській історії ганебну роль

національній інтелігенції, закидаючи інтриганство й навіть зраду своєму народові. По-перше, це коли у XVI–XVII століттях Четвертинські, Чорторійські, Вишневецькі, Тишкевичі прийняли польську національність (ополячилися та покатоличилися – Г. Б.), а, по-друге, у XVII–XVIII віках Безбородьки, Прокоповичі, Яворські, Гоголі, Гнедичі, Потапенки, Короленки прийняли російську національність (русифікувалися – Г.Б.). Однак, наголошує Міхновський, український народ знайшов сили породити нову, третю інтелігенцію, характерною рисою якої є служіння своєму народові [46, 132-134]. Ця, третя генерація, була знищена голодомором і репресіями, чого вже не міг бачити Міхновський і що викликало появу четвертої хвилі створення української інтелігенції, яка з 1991 р. є інтелектуальною елітою української нації та держави.

Теоретик ОУН, член Проводу ОУН і УГВР Петро Полтава (1919–1951) обґрунтував не лише концепцію націоналістичного розвитку самостійної України, а й виклав своє бачення революції як явища не соціального, а політичного. Він стверджував це на тій основі, що капіталізм розвивався не так, як передбачав К. Маркс, оскільки, по-перше, покращилися умови життя й економічне становище робітників, по-друге, зменшилися міжкласові суперечності у зв'язку з поступливістю з боку буржуазії перед наступом робітничого класу та його виступами за власні права в більшості європейських держав. Водночас Полтава стверджує, що ідея нації є домінуючою в сучасному світі. Вона може бути використана для державного творення самостійної України, яка втілюється з допомогою національної волі [46, 743–753].

Викладені вище ідеї державності та націоналізму визначали напрями політичної боротьби в Україні. А політична боротьба переноситься з політичною полемікою в науку, глибоко зачіпаючи європейську, світову й історію українського народу, щораз стверджуючи, що історичний процес надзвичайно складний для дослідження, вивчення, розуміння та використання теоретичного і практичного.

Річ у тому, що історіософських, особливо теоретично-методологічних проблем українські історики торкалися при потребі вивчення конкретних питань минулого. Однак розглядати українську історіософію можна враховуючи істориків та філософів численної української діаспори. Д. Чижевський, Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко, І. Лисяк-Рудницький, О. Пріцак, О. Субтельний та інші заклали гарну історіософську школу за межами України, оскільки мали можливість урахувати розвиток історичного пізнання й історичної науки взагалі у світі, користуватися роботами М. Блока, Р. Колінґвуда, А. Тойнбі, О. Шпенглера, К. Ясперса, К. Поппера й інших, порівнювати з історичними школами та розвитком історичного пізнання в СРСР.

Сучасна історична наука в Україні має пройти шлях власного творення на потребу сучасної держави й нації. Річ у тому, що в попередні століття українська історія залежала від потреб тих держав і націй, до складу яких входили українські землі. Тому історія різних українських земель

вписувалася на потребу Литви, Польщі, Румунії, Угорщини, Росії, СРСР. Сьогодні вона має творитися на потребу держави Україна й української нації. Ця історія має враховувати важливі регіональні аспекти, дослідження та вивчення яких має всебічно показати й допомогти створити синтетичну історію України. Задля цього варто використовувати методологічний плюралізм і надавати пріоритет тим підходам, які дають найбільшу можливість об'єктивно дослідити різні епохи, регіони й напрями розвитку суспільства.

Для цього мають створюватися нові енциклопедичні видання, досліджуватися забуті або тимчасово втрачені сторінки історії. Уже почався процес переходу до підготовки й видання нової енциклопедії «Історія міст і сіл України», триває видання серії книг «Реабілітовані історією», триває в усіх областях України дослідження й фіксація пам'яток історії та культури, для підготовки фундаментальних томів єдиного державного «Зводу». Почали видаватися енциклопедичні довідники та словники, які фіксують стан розвитку сучасної гуманітарної науки і наукової думки в Україні. У всіх регіонах держави відзначається поширення історико-краєзнавчого руху та краєзнавчих досліджень, які мають стати важливим джерелом відтворення об'єктивної історії держави й нації.

3.9. Теоретичні та методологічні проблеми історичного краєзнавства

Історичне краєзнавство в навчальних планах вищих навчальних закладів належить до однієї зі спеціальних історичних дисциплін. Воно є такою галуззю історичного знання, яка всебічно вивчає історичний процес певного краю, населеного пункту. Як наука історичне краєзнавство виробляє власні методику й техніку історичного дослідження. Його понятійно-категоріальний апарат підпорядковується теорії історичного пізнання, тому постійно поповнюється та вдосконалюється надбаннями всіх історичних наук, збагачуючи власну теорію та практику. Отож постійно триває вдосконалення теорії та методології історичного краєзнавства й процес творення та запровадження нових понять і категорій, які необхідно знати шкільному вчителю історії і викладачеві вищого навчального закладу. З'являються публікації довідково-інформаційного характеру: енциклопедичні видання та словники-довідники, де автори намагаються врахувати нові теоретико-методологічні підходи. Однак слід зазначити, що глибшої й докладнішої розробки вимагає історіософський напрям.

Одне з важливих завдань історичного краєзнавства – сформулювати історичне мислення, логіку історичного пізнання й розуміння історичного процесу на конкретних прикладах регіональної, близької учням і студентам історії “Малої батьківщини”. Тому з 2005 р. у загальноосвітніх закладах управління освіти і науки Волинської облдержадміністрації впровадило факультативний курс “Волизнавство” з відповідною програмою (Луцьк, 2005. – 25 с., упорядник Г. Бондаренко), який має викладатись учням упродовж усіх років навчання. На основі конкретних і близьких молоді історичних знань вона за допомогою історичного мислення матиме

можливість оцінювати минуле, зберігати історичний досвід попередніх поколінь і прогнозувати майбутнє. Цим проблемам викладання історії та вдосконалення методології присвячено чимало конференцій, семінарів, «круглих столів» і публікацій, які з'явилися на початку нового ХХІ століття.

Глибоко аналізує проблеми методології історичної науки на рубежі двох століть академік В. Смолій, стаття якого була опублікована в “Освіті України” (1994). У ній він наголошує на потребі пошуку й використання нових методологічних підходів [61]. Л. Винар, В. Косик, С. Кульчицький, Я. Ісаєвич й інші відомі вчені багато уваги приділили новим підходам в історичному пізнанні, виступаючи на Всесвітньому конгресі українських істориків у Луцьку (2006). Важливими є погляди істориків-науковців на шкільну історію, на формування підручників, які були висловлені в жовтні 2007 р. на робочій нараді з моніторингу шкільних підручників історії України, що відбувалася в Українському інституті національної пам'яті [78].

Наукові проблеми історичного пізнання та теоретичні оцінки, пов'язані з історичним краєзнавством, показують, що конкретна історія краю завжди значно багатша, ніж уніфікована історія. Про це свідчать навіть державні, загальноєвропейські чи світові проблеми періодизації. Річ у тому, що із цими періодизаціями ніколи повністю не збігається конкретна історія краю. Так само історико-просторові уявлення про край свідчать, що межі, розмір краю могли залежати на певних етапах історії від природно-географічних, адміністративно-територіальних, політико-економічних й інших чинників, а отже це впливало на формування поняття про певну землю, край, регіон (гміна, воєводство, волость, повіт, губернія, район, округа, область тощо). Тому у формуванні історичного мислення важливе місце займає розуміння історичного й паралельного часу, що дає можливість скласти синхроністичні таблиці просторово-хронологічного спрямування, порівнюючи добре відомі події регіону, місцевої історії з подіями в Україні та світі. Історичне мислення дає також можливість представити історичний час як частину тривалості, конкретність, що має точку відліку, поруч з абсолютним, паралельним, уявним і сакральним часом, відрізнити конкретну історію від віртуальної реальності, яка може успішно створюватися сучасними комп'ютерними технологіями.

Просторове й часове розуміння історії краю дає можливість учням та студентам зрозуміти й застосовувати один із основоположних принципів історичної науки – принцип історизму. Саме цей принцип визначає логіку історичного мислення й історичного пізнання.

Курс “Волинезнавство” є необхідним, оскільки в шкільному курсі історії всього 6 уроків виділено у різних класах для вивчення теми “Наш край”, яка раніше охоплювала 14 годин. Тому ще більше треба приділяти уваги вивченню історії краю в ході викладання вітчизняної та всесвітньої історії. Прикладом може слугувати поняття “Волинь” як об'єкт історичного пізнання для різних етапів історичного розвитку краю, а саме: Волинське князівство, Волинське воєводство, Волинське намісництво, Волинська губернія, Волинська область, які постійно використовуються в історичних

дослідженнях, в темах з історії України та всесвітньої історії і тому кожного разу необхідно чітко визначатись в історичному часі, щоб окреслити край як частину історичного простору.

У різні часи поняття Волинь і Поділля, Правобережжя і Лівобережжя, Галичина й Буковина, Слобожанщина, Запоріжжя і Таврія й інші регіони мали особливе для кожного часу значення й особливу історію. Тому дослідникові важливо усвідомлювати часові та просторові межі поняття краю, щоб зрозуміти його внутрішнє життя, зовнішні впливи та зв'язки, коли ці землі були у складі різних держав. Саме тоді більш зрозумілою стане історична доля як незворотність історичного процесу.

В історичному краєзнавстві проблеми обліку й виміру часу мають важливе методологічне значення у зв'язку з переведенням дат минулого на сучасне літочислення та потребою врахування регіональних особливостей використання ери й календарів. Прикладом використання історичного часу є всі ери, які знало людство, хоча точка відліку могла бути і справжньою подією, і вигаданою, але всі вони мали умовне значення. Східні слов'яни використовували у своїй історії переважно дві ери: візантійську – від створення світу, за якою, якби ми нею користувались, то б мали тепер 7519 рік, і еру від народження Ісуса Христа, якої йде 2011 рік.

Не вдаючися до подробиць, слід зауважити, що до 1700-го або до 7208 року за ерою від створення світу дати записувалися кириличними літерами на українських землях, які входили до Московської держави й арабськими (індійськими) цифрами на землях у складі Речі Посполитої. Для сакрального мистецтва це має значення при локалізації походження експонату. Водночас слід звернути увагу на те, що в Польщі з кінця XVI ст. іконописці, коли й записували дату кирилицею чи цифрами, то користувались ерою від Різдва Христового. У Московській державі, а пізніше в Російській імперії датування кирилицею йшло за візантійською ерою, цифрове – за християнською. Деякий час, кілька років після реформи літочислення, у документах трапляються записи, датовані хоча й по-новому, але за старими правилами, тобто записані кирилицею.

Робота над архівними документами з історії православної та католицької церкви вимагає практичних знань із хронології, які стосуються записів у церковних книгах і документах про народження, хрещення, одруження, смерть тощо. Оскільки православна церква користується і сьогодні юліанським календарем, або “старим стилем”, католицька – григоріанським, а громадянське і державне життя в Росії, у складі якої були й українські землі, лише з 1918 р. і в Польщі, до якої також входили українські території, ще з XVI ст. рахунок часу ведеться за григоріанським календарем або за “новим стилем”, то потрібно історичні джерела, особливо церковні відомості ретельно перевіряти стосовно використання календарного стилю, щоб не трапилося помилки. Для цього слід використовувати таблицю хронологічних поправок, оскільки якщо в XVI – XVII ст. розходження між юліанським і григоріанським календарями становило 10 днів, то у XVIII – 11, XIX – 12, XX і XXI ст. – 13 днів. Згадані хронологічні проблеми стосуються

Західної України, зокрема Волині, частини якої перебували під владою різних держав із різними календарними системами впродовж XVI – XX століть, коли й відбувалося найбільше змін у хронології.

У контексті власної та світової історії край і люди завжди виступають найбільш конкретно, прив'язано до суспільного життя і, отже, факти та події історії краю можуть підтвердити або спростувати наслідки деяких узагальнень історичних досліджень. У процесі навчання історія краю найбільш ґрунтовно, отже, розкриває поняття історичних пам'яті, свідомості, мислення й історичного досвіду, які потрібно формувати саме в молоді.

Вивчення та врахування різних поглядів, їхнє розуміння і сприйняття інколи мають значний вплив на подальший розвиток історичних краєзнавчих досліджень, особливо міжлюдських стосунків, які справедливо вважаються народною дипломатією. Ці взаємини між сусідами часто визначають і стосунки між громадянами різних національностей, які проживають поруч і становлять разом населення краю. Особливими джерелами історії культури кожного краю є його традиції, звичаї, побутове життя, розмаїття багатства яких завжди приваблювало дослідників. У цьому багатстві закладено генетичну пам'ять краян, їхній історичний досвід, які є основою історичних пам'яті та свідомості, важливим чинником демографічного й генетичного виховання, формують історичне мислення.

Історичне краєзнавство, насичене конкретним матеріалом, допомагає формувати історичне мислення і населення взагалі, й особливо, учнівської та студентської молоді. Без знання і розуміння власної історії “Малої батьківщини” дуже важко виховувати свідомих громадян-патріотів, формувати історичне та державне мислення, яке обов'язково має враховувати загальнонаціональні традиції та потреби розвитку регіонів, що відзначалось у виступах делегатів на III і IV з'їздах Національної спілки краєзнавців України у 2003 і 2008 роках (III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців 29–30 жовтня 2003 року. Матеріали та документи. – К. : ВЦ “Академія”, 2004. – С. 27–84; IV з'їзд Національної спілки краєзнавців України 28 жовтня 2008 р. Матеріали і документи. – Кам'янець-Подільський : Видавець Зволейко Д. Г., 2009. – С. 48–85).

Оскільки по-різному історичний процес, його події можуть впливати на долю держави чи окремого регіону, вони й матимуть різні в майбутньому історичні оцінки та формуватимуть різні погляди на історію, і на наслідки життя та діяльності людей у краї. Прикладом можуть бути події навколо Першої і Другої світових воєн, їх наслідки, зокрема для України, та її сусідів Польщі, Білорусі, Росії, Румунії, Угорщини, Чехії, Словаччини й інших держав та народів, долі й землі яких переплелися спільними історичними подіями, і які постійно живлять історичну пам'ять. Причому оцінки можуть бути й були різні: в контексті історії СРСР, державної незалежності чи національної автономії, соціально-політичного чи національно-культурного розвитку народів тощо.

Вивчення та врахування різних наукових історичних поглядів та оцінок, їхнє розуміння і сприйняття мають значний вплив на подальший

розвиток історико-краєзнавчих досліджень. Отож історичне краєзнавство завжди збагачувало і збагачує історичну науку, а також, у зіставленні зі світовою історією, є достатнім полем перевірки загальних й окремих положень теорії та практики історичного пізнання. Воно, своєю чергою, також використовує нові досягнення історичної науки, що дає змогу підняти історичне краєзнавство на новий рівень, формуючи історичні знання про кожен частинку рідної землі, її людей як важливий чинник національно-культурного розвитку народу, держави та світової цивілізації.

Сьогодні проблеми історичного краєзнавства позначаються великими змінами, які відбулись у зв'язку зі здобуттям незалежності та державності України, із появою на карті Європи та світу нових країн і політичних, економічних й інших союзів. ХХІ ст., у якому посилюються інтеграційні процеси, спонукає людство до вивчення минулого задля уникнення помилок у майбутньому, яке має ґрунтуватися на визнанні загальнолюдських цінностей, якими є життя людини та життя цивілізації. У таких умовах спілкування виникає потреба краще пізнати самих себе та своїх сусідів, із якими поєднала історична доля. Особливими для вивчення історичного минулого завжди були і є порубіжні землі, зокрема Волинь, Галичина, Крим, які були або могли бути об'єктом, де виникали конфліктні ситуації між сусідами в минулому.

Історичне краєзнавство й конкретні краєзнавчі дослідження дають змогу сприйняти історичний простір і зрозуміти, чим він відрізняється від безмежності. “Мала батьківщина” уособлює певну територію, від якої кожна людина починає своє свідоме життя й розширює власний світогляд, у тому числі в плані практичного освоєння простору, від того, де живе і до того простору, який починає розуміти, включаючи поняття села, міста, області, держави, планети Земля, Всесвіту. Знання про свій край є такими, до яких людина часто повертається впродовж свого життя, оцінюючи й порівнюючи інші краї та землі. Докладно про значення краєзнавства говорить у своїх наукових і публіцистичних працях голова правління Національної спілки краєзнавців України, академік Петро Тимофійович Тронько, і саме його праці й ідеї складають теоретичну основу українського історичного краєзнавства (Тронько П. Т. Краєзнавство України: здобутки і проблеми (До III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців. – К., 2003. – 126 с.). Правління Спілки визначає пріоритетні напрями в дослідницькій діяльності, у краєзнавчій освіті та сприяє розвитку краєзнавства в регіонах.

Місцеве краєзнавство завжди й усюди, за різних умов, обережно продовжувало свій поступ до всебічного збереження історичної пам'яті й історичного досвіду шляхом використання різних форм дослідницької діяльності та накопичення історичних матеріалів на майбутнє. Це і є одним із чинників, який у складних умовах сприяв майбутньому національно-культурному відродженню й утвердженню державності в Україні. Конкретні дати, події, явища, люди завжди були об'єктом сприймання, вивчення, особливо тоді, коли до них можна було “доторкнутися”, коли їх можна було перевірити, коли в них можна було пересвідчитися, тому що саме на

історико-краєзнавчому матеріалі та праці краєзнавців різних часів значною мірою формувались і формуються історичне й державне мислення, національна ідентифікація та самосвідомість майбутніх поколінь.

Важливу роль відіграє історичне краєзнавство у формуванні історичної пам'яті. Як категорія історичного пізнання історична пам'ять зберігає джерела історичного процесу і відтворює історичний досвід суспільства. До історичної пам'яті належить генетична пам'ять поколінь і кожної людини, зокрема, зосереджені в архівах, музеях, бібліотеках та інших державних і приватних зібраннях історичні матеріали, документи, а також - історичні пам'ятки архітектури, мистецтва, традиційно-побутової культури тощо.

Сукупна історична пам'ять зберігає позитивний і негативний досвід, різні факти, події, явища історичного процесу й суспільного життя, фіксовані в джерелах. Власне історична пам'ять забезпечує розуміння наступності поколінь, і саме вона свідчить про незворотність та безальтернативність історичного процесу й про потребу збереження надбань людства і значних, і всіх інших, від всесвітніх до регіональних, тобто кожного краю, який завжди неповторний і оригінальний. Якщо, з одного боку, історична пам'ять засвідчує про незворотність та безальтернативність історичного процесу, то, з іншого, – про те, що в кожній історичній миттєвості, яка називається сучасністю, завжди існує альтернатива, яка формує історичну долю людей, краю, держави, нації, людства. Існування історичної альтернативи впливає на історичне мислення, зберігаючися певний час в історичній свідомості, і може сприяти появі нових альтернатив.

Учні й студенти, узагалі молодь, яку цікавить історія свого краю, мають зрозуміти, що історична доля складається для кожного регіону та для кожної людини, тісно пов'язуючися з історичною й політичною волею. Історична доля формується за допомогою історичного мислення і за політичною волею, яка переважає історичне мислення завдяки політичному мисленню, яке завжди є частиною історичного. Вони не лише між собою тісно пов'язані, а також одне з них на певному етапі розвитку суспільства може домінувати. У тому й проявляється історична альтернатива, що домінувальне політичне мислення і політична воля окремих політичних сил й осіб може призвести до обрання історичної долі, яка згодом, може статися, не відповідає не лише історичному мисленню, а й здоровому глузду.

Історичне мислення, спираючися на логіку історичного пізнання, указує на те, що факти, події та явища минулого можуть продовжувати існувати в сучасності та зберігатись у майбутньому, що дає можливість певною мірою його прогнозувати й передбачувати. Утім майбутнє не є конкретністю, яку можна ретельно дослідити, але його можна передбачити саме на основі вивчення минулого історичного досвіду й тих процесів та тенденцій розвитку, які могли починатись у минулому, зберігатись у сучасності та продовжуватись у майбутньому. Це мають розуміти учні і студенти, які вивчають історію світу, України та краю. Так послідовність подій і наступність в історичному процесі, наступність поколінь та їхній

історичний досвід забезпечують формування історичного мислення і є його методологічною спрямованістю.

Отже, завжди існує альтернатива вибору. Але вона пов'язана з миттєвістю і в історичному часі є миттєвістю.

Загалом історичне краєзнавство сьогодні представлено двома напрямками: теоретичним і конкретної історії краю. Теоретичний аспект історичного краєзнавства стосується світоглядно-методологічних проблем, які не можуть не впливати на вибір дослідників щодо фактів, подій, явищ, джерел, оцінок і на якість викладання історичного краєзнавства та поширення краєзнавчої освіти.

Теорія та методологія історичної науки кожного відрізка часу є одночасно теоретичною й методологічною основою історико-краєзнавчих досліджень, які своєю чергою, впливають на вдосконалення методів історичних досліджень, на вибір відповідної методології, зокрема на межі з іншими й не тільки історичними науками, оскільки краєзнавство, крім історичного, включає, географічний, економічний, природничий, мистецький, літературний та інші аспекти.

Із позицій ідей А. Тойнбі [65, 14–24], який відомий створенням методології, в основі якої лежить поняття “самодостатнього поля історичного дослідження” та К. Ясперса [84, 240–241], який на основі поняття “осьового часу” (VIII – II ст. до н. е.), поділяє історію людства на три періоди, і вважає, що третій період є часом постійної інтеграції людства на основі західноєвропейського суспільства. Тому важливо, щоб учні та студенти під час вивчення історії краю вміли обрати й обґрунтувати достатнє поле історичного дослідження, могли дослідити й показати інтегрованість краю та його значення для розвитку людства.

У сучасних методологічних підходах до історичного краєзнавства слід звертати увагу на “самодостатність поля історичних досліджень”. Це поняття характеризується певними просторовими, часовими, кількісно-проблемними параметрами, а також може стосуватися людських спільнот й окремих історичних постатей. Ось чому потрібно в історичному краєзнавстві чітко визначати межі регіону й часові межі, обирати тематику характеру завершеного відповідно до параметрів достатності, що допоможе вивчати будь-яку проблему досить глибоко й повно.

Методологічні проблеми історичної науки й історичного краєзнавства у вищій школі мають охоплювати також ті питання, які розробляли у західній історіософії К. Поппер, Р. Колінгвуд та інші вчені. У К. Поппера важливою методологічною розробкою є критика історизму [48], а у Р. Колінгвуда – поняття та категорії історичного пізнання [33].

Історія краю, населеного пункту завжди глибша й конкретніша, особлива й багатша за різні історичні узагальнення. Особливо це стосується долі людини, яка стає джерелом, фактом, подією, явищем, важливим для вивчення історичного процесу. Тому сьогодні краєзнавство є ще й тією наукою, на якій найбільше ґрунтується історія повсякдення, яка наповнюється змістом традиційної побутової культури, долі людини як

історичного джерела. Залучаються до наукового обігу ті джерела людської діяльності, які визначають щоденне життя людей, а тому й тісно пов'язані усною народною історією, з історією повсякдення, яка стає об'єктом уваги дослідників і визначає сьогодні нові методологічні підходи в історичній науці й історичному краєзнавстві [68; 69].

Усна народна історія, історія повсякдення в історичному пізнанні охоплюють буденне, можливо певною мірою одноманітне, життя всіх сфер суспільства, яке може дати відповідь на взаємини людини та природи, людини й суспільства, людини й людини. А це робить конкретнішим пізнання історичного процесу та його особливостей у кожному регіоні, коли недостатньо документальних свідчень, архівних матеріалів.

Важливий методологічний підхід в історичних науках – той, який стверджує тенденційний підхід у набутті знань і формуванні історичного мислення. Тенденційність історичного краєзнавства є двосторонньою: об'єктивною та суб'єктивною. Об'єктивність тенденційності пов'язана з тим, що історичний процес як об'єктивна реальність спрямований у майбутнє, а суб'єктивність – полягає в тому, що в пізнанні чільне місце займає людський фактор, який тенденційний залежно від можливостей пізнання та відтворення історичного процесу. Річ у тому, що суб'єктивність історичного пізнання залежить не лише від соціального замовлення й позиції дослідника, а також від недостатності знань про минуле, у яке неможливо повернутись. Отже, методологічна спрямованість історичної освіти визначається тенденційністю історичного пізнання, яка зумовлюється не лише суб'єктивними, а й об'єктивними чинниками. Найважливішим із них є спрямованість історичного процесу в майбутнє, що вказує на незворотність історичного процесу й зумовлює також незворотність історичної долі, у якій важливу роль відіграє людський фактор. Тому методологічні підходи до навчання та виховання молоді на основі історії й історичного краєзнавства мають бути об'єктом постійної уваги та вдосконалення.

Кожен учитель і викладач повинні мати власну технологію формування історичного й державного мислення, яка мусить вирізнятися логічно-науковою послідовністю. Глибокий зміст повинні мати історичні знання, закладені в певну форму, доступну розумінню, тобто певний апробований практикою алгоритм самостійного, логічного набуття та збереження знань. Слід визначити й окреслити і цілісність, і структурні елементи форми й уже тоді переходити до аналізу результатів, набутих під час вивчення історичного явища, події, факту. При формотворенні знань має бути залучено й активізовано психічні властивості учня або студента, можливості всіх видів пам'яті – моторної, слухової, зорової тощо.

Оскільки логічно-наукову структуру формування історичного мислення в учнів, студентів має обирати вчитель, викладач це означає, що слід визначитись у необхідному обсязі фактичного матеріалу, який має стати базою розвитку здібностей, умінь і навичок самостійної навчальної діяльності кожного учня. Задля цього також визначається необхідний понятійно-категоріальний апарат, який стане інструментом навчально-

пізнавальної діяльності. Для кращого розуміння учнями або студентами історичного процесу потрібно визначити обсяг історичного матеріалу кожного заняття, теми, які включати поняття і категорії, в якій кількості та послідовності. Важливе значення для формування історичного мислення молоді має глобально-історичний матеріал, який треба пов'язувати з місцевою історією. Прикладом може бути вивчення історії світових воєн, які вихором пронеслися над Волинням й Поліссям у ХХ ст. Утім не лише політична історія, а й історія освіти, культури, науки, економіки, природи тощо має стати важливим аспектом у краєзнавчій освіті та в історичному пізнанні. Це важливо тому, що людське суспільство живе на основі відтворення та збереження досвіду попередніх поколінь.

Одна з конкретних і добре розроблених технологій формотворення знань – та, яку представляв київський вчений-практик В. Сотніченко в багатьох публікаціях. Вона обговорювалася на Всеукраїнській науковій конференції “Розвиток історичного мислення як засіб формування особистості, її інтелекту та творчих здібностей” в Одесі (1999). [56, 141–147].

У системі гуманітарної та історичної освіти історичне краєзнавство представляє також частину краєзнавчої освіти, яка є важливим аспектом навчально-виховної діяльності освітніх закладів, учителів і викладачів. Тому тільки на основі розуміння загальнолюдських цінностей, слід використовувати історичні знання з таким методологічним підходом, щоб формувати людину загальнолюдської любові та патріота з державним мисленням. Важлива роль історичного краєзнавства в розумінні правдивості й об'єктивності висвітлення історичного процесу. Наскільки про це можна говорити, підтверджується тим, що в радянський час серед краєзнавців у 20–30-ті роки репресовано було багато дослідників, учених, які намагалися висвітлювати історичний процес усупереч офіційній ідеології та соціальному замовленню, про що свідчить книга «Репресоване краєзнавство (20–30-і роки)» (К. ; Хмельницький, 1991. – 480 с., іл.). Отже, вони мали певний вплив на формування історичного мислення, на історичну освіту. Саме історична освіта повинна забезпечити інтелектуальний рівень підготовки молоді до життя на основі використання історичного досвіду попередніх поколінь.

4.1. Логіка науково-дослідницької праці: характеристика наукових робіт

Технологія історичного дослідження та процес пізнання передбачають наявність певної суми знань, які можуть бути просто формальними або відповідають становищу первісного накопичення історичних фактів й історичного матеріалу, а також існують логічні знання, де всі факти мають між собою взаємозв'язок і взаємообумовленість. Це означає, що вони пов'язані логікою розвитку історичного процесу й історичного пізнання.

Кожне дослідження в історичній науці визначається кількома обов'язковими підходами, а саме:

1) вибором теми або напряму дослідження фіксованих в історичному часі;

2) підбором джерел та літератури, зумовлений копіткою роботою з каталогами, картотеками, реєстрами та списками бібліографічного характеру тощо;

3) визначення мети, завдань, обґрунтування предмета дослідження, що передбачає виділення розділів, підрозділів, глав чи параграфів і систематизацію матеріалів майбутньої наукової роботи, дисертації, монографії, статті тощо;

4) аналіз матеріалів та підготовка дослідницького тексту з необхідними таблицями, діаграмами тощо з кожного розділу або параграфа, що означає групування, типологію та систематизацію джерел і фактів у процес наукового дослідження проблеми;

5) здійснення аналітично-синтетичних підходів до вивчення теми задля узагальнення та вироблення певних тверджень, оцінок і висновків до кожного розділу й теми загалом.

Слід зауважити, що вибір теми й виду наукової роботи повинні мати достатнє поле для історичного дослідження. Кандидатська або докторська дисертації, дипломні або магістерські роботи, монографії та статті на однакову тематику, як звичайно, уже за обсягом і видом наукового дослідження мають різні поля достатності. Важливою умовою достатності поля історичного дослідження є хронологічні, просторові межі, наявність джерел і фактів та достатність самого об'єкта дослідження в кількісних показниках.

Такі підходи до історичного дослідження зумовлюють певну структуру наукових робіт, які складатимуться з таких орієнтовно частин: вступу й кількох розділів, можливо, поділених на підрозділи, списку джерел, відповідно до вимог бібліографічного описання та вимог Вищої атестаційної комісії до дисертацій. Можливі додатки з документами, таблицями, покажчиками, ілюстраціями, хронікою тощо. Історіографічний аналіз та стан вивчення проблеми подається, як звичайно, у вступі або першому розділі. Інколи, залежно від характеру наукової роботи, особливо історіографічної, аналіз публікацій може бути поданий до кожної частини дослідження.

Наявність покажчиків визначає культуру науково-дослідницької роботи й кожного видання.

Такими повинні бути наукові роботи за своєю структурою незалежно від того, хто їх виконує – учень, студент чи здобувач наукового ступеня. Історико-дослідницькі наукові роботи можуть бути різного характеру, а саме: джерелознавчо-описового, аналітичного, синтетичного, концептуально-теоретичного й науково-теоретичного. Суто описового характеру роботи, які можливо не вимагають аналізу, узагальнень та наукових висновків, характерні для учнівсько-студентських робіт. Вони стають початковим етапом накопичення історичного матеріалу й долучення до історичних знань, передують майбутнім серйозним науковим дослідженням або публікаціям історико-теоретичного характеру.

Отже, кожна робота практично має описові, дослідницькі, теоретичні частини або елементи структури, які певною мірою визначають такі етапи:

- 1) накопичення джерелознавчого й фактологічного матеріалу;
- 2) дослідження та вивчення всього матеріалу, зібраного на основі, зіставлень, аналізу, узагальнень;
- 3) одержання наукових і теоретичних висновків та формування концептуальних положень.

Для студентів послідовність наукового пізнання та самостійне ознайомлення з історичною наукою за певною методологією починається зі вступу до спеціальності, де окреслюються основні вимоги до знань, із реферату, курсової, згодом, можливо, конкурсної, дипломної або магістерської роботи, яка може вивести в підсумку на тематику кандидатської чи докторської дисертації, спонукати до написання статті, монографії. Звичайно, значну роль у цьому відіграє наукова школа і наукове керівництво.

Для ознайомлення студентів з історичними науками та методами історичного дослідження, підготовки наукової роботи в навчальних закладах на історичних факультетах викладається курс „Вступ до спеціальності”. Також видано посібники з питань підготовки курсових і дипломних робіт. Заслужують на увагу роботи таких авторів: А. Зєвелєва [23], І. Ковальченка [31], А. Пронштейна й І. Данилевського [53], В. Стрельського [63] й ін. Практика підготовки будь-якого рівня наукових праць вимагає роботи з джерелами й історичним матеріалом, накопиченим попередниками, а також формування напрямів власного дослідження та відповідних теоретико-концептуальних основ. Тому серед наукових робіт можуть бути теоретичні, науково-дослідницькі та прикладні, відповідно до спрямування та кількості залученого матеріалу.

Теоретичні праці стосуються вивчення, як звичайно, попереднього історіографічного матеріалу й питань розвитку історичної науки, створення нових концепцій та обрання нової методології.

Науково-дослідницькі праці ґрунтуються на доборі, виявленні та вивченні історичних джерел, досвіду. Вони можуть стосуватися окремих ланок історичного процесу, історії держав, народів і навіть окремих історичних постатей.

Прикладні дослідження належать до таких, які мають практичне застосування, стосуються оформлення експозицій, виставок, музеїв, інколи мають кон'юктурно-політичний аспект, оскільки забезпечують політичні претензії на історію. Також прикладні роботи часто стосуються проблем розвитку спеціальних (допоміжних) історичних наук і вводять до наукового обігу нові історичні джерела й матеріали.

Однак досить рідко трапляються наукові роботи одного виду в чистому вигляді. Вони, зазвичай, мають і теоретичну, і дослідницьку, і прикладну частини, тобто вони комплексні. Із кінця 80-х років ХХ ст. на історичних факультетах педінститутів практикувалися комплексні дипломні роботи, у яких прикладною частиною виступали проблеми методики

викладання історії та практичного використання матеріалів дослідження в навчальному процесі школи й вищих навчальних закладів.

Постійне розширення джерельної бази вимагає створення нових методик і технологій історичного дослідження на основі комп'ютерної техніки й інформаційних технологій. Великі за обсягом праці загально-історичного характеру готують авторські колективи. Робочі групи цих колективів або окремі науковці здійснюють копітку роботи як редактори, бібліографи, археографи, картографи тощо. Додаткові матеріали, у тому числі списки літератури, примітки та посилання, покажчики, документи, таблиці, статистика – усе в практиці підготовки ґрунтовних історичних досліджень є свідченням високої достовірності та компетентності.

Вивчення теорії і практики здобуття історичних знань допоможе кращому розумінню історії людства, сучасних проблем суспільного розвитку та його майбутнього в межах наукової логіки історичного пізнання. Поєднання досвіду різних історичних і філософських шкіл дасть змогу покращити якість підготовки кадрів для історичної науки та створити такі наукові праці, які повніше висвітлюватимуть історію України та покажуть, що її місце серед передових націй і культур світу.

Історія як реконструкція конкретики тобто історичного процесу, є результатом тверджень і суджень, які висловлює людина в різних формах історичного пізнання. Водночас в історичній науці існує реконструкція реконструкції, тобто „вторинна” історія, у якій багато суб'єктивізму та тенденційності. Реконструкцію реконструкції можна змінити, але історичний процес неможливо. Тому, кожна нова реконструкція знову звертається до нього. Отже, відображення дійсності для досягнення історичної правди – важлива умова будь-якої реконструкції.

Дослідження минулого й сучасності має свої спеціальні методи, до яких належать *історико-порівняльний, історико-генетичний, історико-реконструктивний, історико-типологічний*.

Історико-порівняльний метод ґрунтується на зіставленні історії різних народів, цивілізацій, держав тощо.

Історико-генетичний метод допомагає дослідити особливості розвитку народів на різних етапах.

Історико-реконструктивний метод спрямовує дослідника в минуле, щоб дійти від наслідку до причини соціальних явищ.

Історико-типологічний метод ураховує специфіку історичного розвитку на певних історичних етапах, коли з'являються нові елементи та зв'язки, які вимагають спеціального вивчення і класифікації, одним із видів якої є типологія.

Одним із важливих моментів в історичному пізнанні є використання хронології, яка завжди має забезпечувати принцип історизму в дослідженні й вивченні історичного процесу. Важливу роль в історичних дослідженнях має вироблення періодизації. Тому зупинимося на деяких хронологічних проблемах історичної науки.

Отже, хронологія є тією наукою, яка допомагає визначити історичні межі дослідження та виділити важливі моменти наукової проблеми чи історичного процесу. В історичній хронології для цього використовуються поняття *ери (epochi), періоду, етапу*. Усі згадані відрізки часу мають умовне значення й можуть мати різну тривалість. Прикладом є поняття «нова ера» (ера від народження Ісуса Христа), яка поділяється на століття та роки. Утім для дослідження та кращого розуміння історії існують різні наукові хронологічні підходи, які тісно пов'язані з життям суспільства та його змінами.

Загальноприйнята періодизація вимагає від дослідника уваги до створення періодизації будь-якого наукового дослідження, оскільки не можуть бути в етапах періоди, а в періодах епохи, адже епоха поділяється на періоди, а періоди – на етапи. Умовність періодизації полягає в тому, що дослідник, який за основу взяв період, може його поділити тільки на етапи.

Для прикладу: якщо соціалізм у радянські часи позначити як епоху, то вона буде поділятися на періоди й етапи. Але якщо соціалізм представити як період в історії суспільства, то він буде поділятися на етапи. У радянській історіографії Друга світова війна поділена на етапи, а західні вчені поділили її історію на кампанії.

Використання періодизації визначає логічно-науковий характер підходу до теми, принцип відтворення історичного процесу й послідовність викладу історичного матеріалу. Таких підходів є три: хронологічно-проблемний, проблемно-хронологічний і хронологічний. Перший вимагає чіткого дотримання часової послідовності в дослідженні та викладі матеріалу. Другий означає, що дослідження ведеться за чітко визначеною темою або проблемою, у ході вивчення якої зберігається історична послідовність у часі. Інколи в монографіях і дослідженнях науковців поєднуються ці два підходи, а також може використовуватися третій, який виражається у створенні літописів, хронологічних і синхроністичних таблиць, а також біографічних довідках та поясненнях до основного тексту.

Отже, періодизація передбачає поділ історичного процесу на різні відрізки історичного часу. І це потрібно тому, що кожне джерело матеріальної чи духовної культури, події та явища, історичні постаті належать до відповідного історичного часу. Помилка в часі може спричинитися до значних помилок у висновках, оцінках або прогнозах і негативно вплинути на наступні дослідження. Слід пам'ятати, що історичне джерело, інколи може зберігатись чи існувати протягом тривалого часу, а подія, явище життя людей та їхня діяльність належать до конкретного проміжку часу, який належить до певного історичного етапу або періоду.

Періодизація історичного процесу завжди була в центрі уваги науки, особливо історичної. Що стосується історії України, то, як зауважує І. Лисяк-Рудницький (Канада), вона має дві схеми: радянську й нерадянську. Друга була поширена серед дореволюційних і нерадянських істориків. Радянська схема використовує формаційний підхід: феодалізм (від початку Київської Русі до середини ХІХ ст., капіталізм (від 1860-х до 1917 р.) і соціалізм (від

Жовтневої революції). Друга схема запозичена і продовжена з народницьких традицій XIX ст., вирізняє такі періоди: княжа доба, литовсько-польська доба, козацька доба й доба національного відродження [35, Т. 1, 41]. Такої схеми дотримувався М. Грушевський та його послідовники.

Заслуговує на увагу твердження Лисяка-Рудницького, що «відкид марксистської системи періодизації не обов'язково означає збереження старої схеми, яку розвинули українські народницькі школи. Її головною вадою є провінційність. Такі поняття, як *княжа доба* й *козацька держава*, що їх не можна поширити на інші науки, штучно ізолюють український історичний процес від широкого контексту» [35, Т. 1, 42]. Із цим можна погодитися лише частково, оскільки саме широкий контекст (зовнішні впливи) сприяв цим суто українським явищам історії, які охопили значні відрізки часу й мали вплив на подальшу не лише власну, а й на європейську та світову історію.

Учений пропонує власну періодизацію історії України у такому вигляді:

- стародавня та середньовічна Україна;
- Україна й ранньоновітній час;
- Україна XIX ст.;
- Україна XX ст.

При цьому історію середньовічної України він поділяє на три підперіоди, хоча можна точніше назвати – етапами: *доба, яка передусь появі Київської Русі* (VI – IX ст.); *час об'єднаного Київського князівства* (т. зв. Київської федерації і Галицько-Волинської держави до середини XIV ст.); і, нарешті, *доба литовського панування* (від середини XIV ст. до Люблінської унії 1569 р.) [35, Т. 1, 42–43].

Наступні періоди – Україна XIX ст. і Україна XX ст. – Лисяк-Рудницький характеризує, по-перше, як час формування модерної української нації, по-друге, як найновішу сучасну добу для всієї Європи, у тому числі для України. Учений вважає, що пропонована ним схема періодизації «вписує у загальноєвропейський розвиток», «ґрунтується на реальній структурі самого історичного процесу» й «виявляє незаперечний факт відносної відсталості й маргінальності України порівняно з географічним ядром західної цивілізації». Він також висловлює думку про те, що «європейські соціальні та культурні тенденції досягали України з певним запізненням і у послабленій формі» [35, Т. 1, 43]. Із цим можна погодитись, але не слід забувати, що Україна не чекала європейської культури, а теж йшла власним шляхом соціально-культурного розвитку та творила зразки культури світового значення.

Слід зауважити, що періодизація І. Лисяка-Рудницького підпорядкована здебільшого політичній історії України й тенденції «вписування» її в історію Європи. Вивчення історії окремих земель України вказує на можливість вибору або створення певної особливої схеми, яка може не вписуватися в загальну періодизацію, тим більше – в офіційну.

Отже, розглядаючи проблеми класифікації та періодизації, слід відзначити, що кожна схема має право на існування залежно від потреб й обраного напрямку дослідницької діяльності. Обрані схеми й підходи, мають витримуватися в межах історичної об'єктивності та реальності й обов'язково з позицій історизму.

Тому варто подати структуру стадійності розвитку людства, яку пропонує Ю. Павленко:

- 1) стадія первісного суспільства на рівні доісторичних форм розвитку;
- 2) стадія формування передумов ранніх цивілізацій, яка починається з «неолітичної революції» (поява відтворюючої економіки) і в інтервалі між Х та III тис. до н. е. реалізує перехід від родового, общинного до племінного рівня соціогенезу, коли виникають умови для «міської революції»;
- 3) стадія ранніх цивілізацій давнини (III – I тис. до н. е.);
- 4) стадія традиційних цивілізацій (від початку I тис. до н. е. й «осьового часу»);
- 5) стадія індустріального суспільства та виникнення макроцивілізацій у масштабі планети (в інтервалі між XVI ст. та сучасністю) [45, 5].

Характеристика історичних досліджень із позицій теорії та практики історичної науки залежить від цілей, завдань і викладу наукового матеріалу та практичного використання. Тому серед наукових робіт можуть бути теоретичні, науково-дослідницькі та прикладні. Хоча досить рідко трапляються наукові роботи одного виду в чистому вигляді. Більшість, як правило, мають теоретичну, дослідницьку і прикладну частини.

Методологічні підходи до історичного пізнання – великий арсенал дослідника. Найбільш поширені – формаційний, культурологічний, цивілізаційний, психоісторичний, „осьового часу”, усної історії й ін.

Методологічний підхід у „чистому вигляді” використовується рідко. У більшості дослідників завжди виникає потреба застосувати можливості різних методологій, зокрема, коли це стосується всестороннього вивчення історичного процесу.

Теоретичні знання завжди збагачувалися методологією, а методологія визначала основні напрями та способи історичних досліджень. Тому, як зауважує О. Зевелев „теорія – розвинена форма наукового знання, логічне пояснення закономірностей і узагальнення суспільно-історичної практики – не може існувати без методологій пізнання, а методологія, своєю чергою, набуває справжньої науковості, коли вона засновується на теоретичному знанні” [23, 20–21].

Кожна теорія і методологія мають свої поняття і терміни, які відрізняються від інших. Тому їх запровадження і використання для теорії та практики історичного пізнання вимагає окремої уваги.

Розділ 4. Поняття та категорії історичного пізнання

У цьому розділі зібрано поняття та категорії, які визначають інструментарій теорії і практики історичного пізнання. Вони з'явилися внаслідок вивчення окремих методологічних підходів, історіософських

концепцій, аналізу теоретичних і практичних розробок в історичних дослідженнях та історіографії.

Аберрація історична (А. і.)

Відхилення від норми, спотворення стосовно основної лінії історичного розвитку суспільства.

А. і. визначається відповідно до шляху розвитку, який визнається для суспільства класичним, загальноприйнятим. Використовуючи історичне порівняння, можна навести приклади, що стосуються розвитку окремих острівних цивілізацій, народів півночі, аборигенів Австралії тощо. В теорії класифікації розвитку цивілізацій А. Тойнбі спостерігається А. і., яка визначається виділенням недорозвинених цивілізацій.

Аксіологія (А.)

Вчення про цінності.

Ціннісні орієнтації, а отже й історичні оцінки можуть змінюватися відповідно до змін в історичному часі, змін політичної ситуації, ідеології та філософсько-світоглядних концепцій. У сучасній українській історіографії А. представлено публікаціями О. Удада.

Аксіологічний метод пізнання (А. м. п.)

Віднесення об'єктів дослідження до тих чи інших цінностей і здійснення їх оцінки.

А. м. п. орієнтується на найбільш відомі діючі чинники розвитку або зміни в історичному процесі, залежно від мети й завдань історичного дослідження та пізнання.

Алгоритм історичний (А. і.)

Стійка модель визначення й обґрунтування історичних фактів в історичному пізнанні.

Альтернатива історична (А. і.)

А) Категорія історичного пізнання, яка вказує на можливість вибору в минулому й сучасному історичному процесі та на його незворотність

Б) Категорія історичного пізнання, яка свідчить про те, що в історичному процесі завжди в миттєвості теперішнього є альтернатива. Незворотність історичного процесу підкреслює також можливість альтернативи в історичному пізнанні, наслідки якого можуть вплинути на вибір можливої альтернативи в майбутньому, але не можуть вплинути на минулий історичний процес, а лише на історичні оцінки.

В) Категорія історичного пізнання, яка свідчить про можливість альтернативи в пізнанні (скільки людей, політичних партій, історичних шкіл і течій тощо – стільки й варіантів у пізнанні історії).

А. і. показує, що в історичному процесі немає умовного способу визначення, немає „якби”. Це може бути лише в процесі історичного пізнання, у якому за допомогою історичного мислення та досвіду можна змінювати концепції та методи історичного дослідження, змінювати напрями пошуку історичних реалій і висновки.

Проблема альтернативності історичного розвитку, за наявності в історії різних тенденцій, які втрачені в історичному процесі в потенціях і

варіантах та можливості їхнього здійснення, невідворотно й логічно виникає за відмови від ідеї загального детермінізму, котра ще недавно панувала в історіографії. Неважко побачити, що проблема альтернативності найтісніше пов'язана з розумінням того, що люди беруть участь в історичному процесі не тільки в ролі "акторів", а й "авторів". Звідси недалеко до ідеї „історії, яка не здійснилася”. Такий інтелектуальний підхід до розуміння альтернативності оберігає історика від „випростання” та „спрощення” дійсних подій.

«Альтернативність пов'язана з категоріями «можливе» та «дійсне» й не лише з об'єктивними факторами». Вибір можливих шляхів розвитку завжди присутній і у свідомості окремих індивідуумів, і значних мас. Засади альтернативності становлять багатоваріантність співвідношення форми і змісту» [28, 7].

Аналіз історичний(А. і.)

А) Спосіб наукового мислення для дослідження та вивчення окремих частин історичного процесу, джерел і фактів.

Б) Спосіб дослідження та вивчення окремих сторін і подій історичного процесу або підсумок пізнавальної діяльності в процесі історичного пізнання. А. і. допомагає виокремити, глибоко дослідити й вивчити факти, події, явища історичного процесу, історичні джерела та історичні постаті. А. і. сприяє досягненню історичної правди та формуванню історичних оцінок, дає змогу формувати та застосовувати логіку історичного пізнання.

Жодне історичне дослідження і в цілому процес історичного пізнання не може відбуватися без А. і. як важливого методу історичної науки.

Аналіз історіографічний(А. і.)

Наукова оцінка досягнень у пізнанні історичного процесу.

А. і. може бути здійснений, як дослідження історичного процесу або може бути проведений аналіз історіографії (історіографія історіографії).

Анархія

Безладдя, стихія, неорганізованість. У суспільстві виникають різні течії анархії, серед яких були й ті, що мали організаційне втілення у вигляді партій та збройних формувань. Теоретики: М. Бакунін, М. Кропоткін, О. Ткачов та інші. Організаційне втілення як спроба створення анархічної держави на теренах України – Н. Махно.

Аномалія історична

1. Відхилення від норми в історичному процесі, у розвитку суспільства порівняно з основною тенденцією.

2. Відхилення від усталених, традиційних шляхів у процесі історичного пізнання.

«Аномалія (у науці) – пізнавальна ситуація, при якій результати спостережень і експериментів (факти з нових джерел) суперечать загальноприйнятим теоретичним уявленням чи пророкуванням, зробленим на основі таких уявлень» [28, 9].

Антикваризм

Спосіб відновлення картин минулого (історичного процесу) в усій їхній внутрішній цілісності, без ніяких посилань на сучасність.

Частина істориків схиляються до того, що необхідно за допомогою історичного мислення повертатись у минуле й пізнавати його, не оцінюючи з позицій сучасності, а залишитися на позиціях учасників минулих подій.

Антиномія

Суперечність між двома єдностями.

Розвиток суспільства наповнений великою кількістю суперечностей, які слід ураховувати й розуміти. Інколи єдність суспільних процесів ґрунтується на їхніх суперечностях і протиставленнях.

Античність

Епоха поширення греко-римської культури.

Антропологія історична

1. Наукова дисципліна в системі історичних наук, яка вивчає прадавню історію людства, генезис та еволюцію людини.

2. Один із наукових напрямів історичної науки (людинознавство), який досліджує людину як історичне джерело.

«Подальший розвиток цієї науки пов'язаний з виходом її на культурологічний рівень,. Термін вживався переважно по відношенню до прадавньої історії людства й в етнологічних (етнографічних) студіях і фактично не використовувався до певного часу в дослідженнях розвинутих цивілізацій» [28, 69–70].

Архетип

В історії – прообраз, який визначає походження наступних образів матеріального і духовного походження.

«1) Прообраз, ідея, одвічні психічні структури, образи, мотиви; 2) найбільш древній, невідомий нам текст, від якого походять інші тексти писемної пам'ятки; 3) гіпотетично реконструйована або фактично зафіксована мовна норма, яка є похідною для її подальших проявів» [28, 9].

Безмежність (Б.)

Простір, який ні з чим не співвідноситься і не має меж, початку та кінця.

Поняття б. розкривається існуванням історичного простору, який є конкретністю, пов'язаною з існуванням людини і людства та освоєнням ними б.

Бібліографія історична (Б. і.)

Спеціальна історична наука, яка вивчає інформаційно-бібліографічні видання історичного спрямування.

Б. і. потрібна для історичної науки як важливе свідчення створення різних видань та публікацій, які могли не дійти до дослідника з різних причин. Б. і. має власну бібліографію, тобто бібліографію бібліографії, яка визначає важливість кожного попереднього видання з історичної науки й наук дотичних до історії. Вона є орієнтиром у світі видань, інформаційним довідковим апаратом для науковців-істориків.

Буття історичне

А) Сукупність існування фактів, подій, явищ історичного процесу.

Б) Категорія історичного пізнання, яка представляє реальний світ незалежно від свідомості.

Наступність буття стверджує, що всі факти, події, явища історичного процесу безпосередньо й опосередковано впливають на майбутній розвиток суспільства і, зокрема, на процес пізнання. Таку думку, на відміну від О. Шпенглера [81], висловлює А. Тойнбі [65] стосовно розвитку цивілізацій які обов'язково взаємовпливають.

Вимір історичний (В. і.)

Означення фактів, подій, явищ історичного процесу, у визначених часі та просторі.

В. і. здійснюється на основі принципу історизму та загальнолюдських цінностей, які підкреслюють важливість життя людини й існування людської цивілізації.

Відкрите суспільство

Суспільство рівних можливостей, із високим розвитком демократії та власного самоуправління.

Означення функціонування такого суспільства як альтернативи тоталітарним та авторитарним режимам визначив К. Поппер у книзі «Відкрите суспільство та його вороги» [49].

Відкриття історичне (В. і.)

А) Оцінювання історичного процесу з позицій історичного часу та простору на основі принципу історизму.

Б) Віднайдення й обґрунтування нових закономірностей або особливостей розвитку суспільства.

В. і. може бути спрямоване в минуле, визначати сучасність та прогнозувати майбутнє. Дослідження, вивчення та розуміння історичного процесу на основі здобутих нових джерел і фактів та створення нових теорій із використанням досвіду історичного пізнання дає можливість здійснити В. і.

Відкладеність в історичному процесі

1. Відстрочена завершеність дії в історичному процесі.

2. Факти, події, явища, які існували, існують і, можливо, будуть існувати як історична конкретність у майбутньому.

Проблема відкладеності виникає завжди, коли постає питання поєднання в історичному пізнанні процесів від минулого до сучасності та прогнозування майбутнього. Відкладеність завжди характеризується наявністю в часі як реальність, котра має здійснитися.

Війна (В.)

А) Явище, яке позначається політичним, ідеологічним і збройним протиборством суспільних сил, держав, націй, класів тощо.

Б) Продовження політики держав насильницькими методами.

В) В. локальна – збройне протистояння сторін у певному регіоні.

Г) В. світова – суспільна стихія, яка охоплює збройною боротьбою велику частину людства й позначається величезними жертвами, руйнаціями та негативними наслідками у майбутньому і в долі людей.

Війни, за історичними оцінками, є локальні, громадянські та світові, справедливі та несправедливі, загарбницькі й визвольні, оборонні та наступальні, хоча в ході війни може змінюватися її характер, а отже й оцінки різних етапів.

Вічність історична (В. і.)

Постійне існування людства в різних формах і проявах розвитку.

Спроби обґрунтування постійного існування людства у різних формах його розвитку практично є в кожній філософській системі.

В. і. часто порівнюється з «кінцем історії», який не є кінцем існування людства, а завершує існування старої та початок нової історії без соціальних потрясінь та катаклізмів. Теоретиками концепції «кінця історії» є американець Френсіс Фукояма [75] та Сергій Кримський [34] в Україні.

Воля історична (В. і.)

А) Вплив на розвиток суспільства тенденцій минулого й сучасності.

Б) Цілеспрямованість історичного процесу, яка суттєво впливає на історичну долю суспільства й залежить від спрямованості впливу політичних, суспільних сил і державних структур.

В. і., на відміну від волі політичної, є об'єктивною реальністю, яка здійснюється або здійснилася у своїх впливах на суспільство.

Воля політична (В. п.)

А) Здійснення намагань політичних об'єднань, партій, рухів та їхніх лідерів у руслі або всупереч історичної волі.

Б) Цілеспрямований вплив на розвиток суспільства політичних тенденцій, політичних організацій та рухів минулого й сучасності.

В. п. характеризується суб'єктивністю її впливу і не завжди може стати волею історичною суспільства.

Географія історична

Конкретна, прилаштована до потреб суспільства або перетворена людьми географія природи, господарства, населення, географія взаємодії і взаємовпливу суспільства і природи.

Історична географія вивчає історичний простір освоєний людством на планеті Земля.

Героїзація історії

Спосіб вивчення та пізнання історичного процесу через систему цінностей, які перебільшено героїзують історичні факти, події, явища, зокрема людей.

Гештальт

А) Поняття прийдешнього.

Б) учення про перетворення (широко використовує західна історіографія).

Незворотність прийдешнього підкреслював О. Шпенглер.

Гіпотеза історична

Спроба прогнозувати історичний процес.

Напрямок наукового прогнозування в історичному пізнанні.

Гносеологія історична

Теорія історичного пізнання.

Інколи використовується замість поняття „епістемологія”.

Гомерівський підхід до вивчення історії

А) Спосіб історичного пізнання, заснований на дослідженні життя та діяльності владик і вождів.

Б) Дослідження та вивчення історичного процесу з наданням пріоритету ролі особи.

Групування історичне

Спосіб класифікації, відбору історичних джерел та матеріалів за формою та зовнішніми ознаками.

Дві сторони історії (Д. с. і.)

Історичний процес та історичне пізнання. Обидві сторони пов'язані з життям і діяльністю людини, суспільства.

Поняття Д. с. і. підкреслює об'єктивність історичного розвитку суспільства й суб'єктивність історичного пізнання.

Саме історичний розвиток не має умовного способу дії, а процес пізнання має, оскільки погляди на історичний процес можуть змінюватися залежно від оцінок та потреби суспільства.

Держава

Організація суспільства, окремих народів із визначеною системою життя.

Держава може виступати в різних формах організації, а саме: республіка (демократична, президентсько-парламентська, парламенсько-президентська), монархія, конституційна монархія тощо. Спосіб життя в кожній державі залежить від політичного режиму (демократичний, ліберально-демократичний, авторитарний чи тоталітарний), який забезпечує його рівень і якість.

Детермінізм (Д.)

Філософський принцип, який стверджує причинну зумовленість усіх явищ природи, суспільства й мислення.

Д. стверджує загальний взаємозв'язок усього, що відбувається у світі та суспільстві.

Д. може бути географічний, демографічний, психологічний тощо.

Д. часто використовувався та використовується як загальнометодологічний принцип історичного пізнання, який стверджує, що все у світі пов'язане безпосередньо або опосередковано.

Джерело історичне (Д. і.)

А) Слід історичного процесу або слід матеріального й духовного життя та діяльності людини, людства в часі та просторі.

Б) Матеріальний або духовний носій інформації про минуле.

В) Носій інформації про історичний процес, використаний задля історичного пізнання.

Д. і. є також людина як один з найважливіших носіїв інформації.

Джерело історіографічне

Носій інформації про історичний процес, введений у науковий обіг.

«...Різнотипні історичні джерела, що містять інформацію про життя та творчість відомих істориків, виникнення та розвиток історичної науки, типові для кожної епохи риси мислення» [28, 90].

Дійсність історична

А) Об'єктивна реальність історичного процесу, що забезпечує достовірність історичного пізнання.

Б) Окреслення історичного процесу у фактах, подіях, явищах, які відбувалися.

Доля історична (Д. і.)

А) Завершення та констатація окремого етапу розвитку історичного процесу у його незворотності.

Б) Категорія історичного пізнання, яка обумовлює та стверджує завершеність історичного процесу на певному етапі, який міг мати або мав альтернативні шляхи в минулому, а також його незворотність.

Д. і. часто формується як результат здійснення політичної волі, яка панує в суспільстві.

Досвід історичний (Д. і.)

А) Фіксований результат життя та діяльності суспільства, який передається у спадщину наступним поколінням.

Б) Категорія історичного пізнання, яка забезпечує вивчення, розуміння та використання набутих людством матеріальних і духовних можливостей розвитку та вдосконалення людини й суспільства, ураховує практику суспільного життя та є критерієм історичних правди й істини.

Д. і. ґрунтується на історичних пам'яті, свідомості, мисленні, практиці історичного пізнання й передається в спадщину наступним поколінням. Саме те, що передається у спадщину, і є історичним досвідом. Д. і. передбачає дослідження, вивчення та використання надбань людства.

Дослідження історичне (Д. і.)

А) Процес вивчення історії людства або її фрагментів за історичними джерелами.

Б) Наукова діяльність задля вивчення та розуміння історії.

В) Наукова робота з історії – стаття, монографія, дисертація тощо.

Думка історична (Д. і.)

А) Визначений напрям історичного мислення в контексті дослідження, вивчення та прогнозування історичного процесу.

Б) Результат мислительного процесу в ході пізнання історії.

В) Продукт історичного мислення як частини процесу історичного пізнання.

Може бути Д. і. особистості або колективна.

«...Поняття, що включає в себе сукупність умовиводів, переконань, систему суджень про суспільний розвиток, а також узагальнене відображення

історичної дійсності. Історична думка може бути обумовлена світоглядом, ідеологією або політикою» [28, 72].

Думка політична (Д. п.)

А) Актуальне прогнозування подальшого розвитку фактів, подій, явищ історичного процесу в контексті політичного мислення.

В) Продукт політичного мислення як частини процесу історичного пізнання.

Може бути Д. п. окремих осіб, політичних організацій.

Думка суспільна (Д. с.)

Сукупність поглядів, оцінок, суджень людей про суспільство, у якому вони живуть.

На кожному етапі розвитку людства Д. с. виражає розуміння та ставлення людей до їхнього життя.

На Д. с. може впливати політика, ідеологія, існуюча система соціальних цінностей.

Можна виділити три великі стадії осягнення людиною сутності того, що відбувалося навколо неї, а саме: міфологічно-язичницьку, християнсько-релігійну та сучасну (активно-особистісну) [28, 258].

Еволюція в історичному процесі

Поступовий розвиток суспільства в часі та просторі.

“Еволюція життя на землі або людського суспільства – унікальний процес. Такий процес, можна припускати, відбувається згідно зі всіма різновидами причинних законів, наприклад, законів механіки, хімії, спадковості й сегрегації, природного добору й ін. Його опис, однак, є не законом, а одиничним історичним твердженням” [48, 135].

Екзальтація (Е.)

Стан збудження, торжествування.

Поняття Е. часто використовується для визначення активної позиції, дій окремих осіб, організацій.

Еклектика

Поєднання в одному вченні несумісних, суперечливих ідей, поглядів, підходів, оцінок.

Експеримент історичний (Е. і.)

А) Спосіб наукового пізнання, який має підтвердити історичну дійсність і слугує для перевірки теорій, гіпотез та прогнозів історичної науки.

Б) Спосіб перевірки історичного досвіду або підтвердження історичної гіпотези в перспективі.

Е. і. має умовне значення, оскільки неможливо повернутися в історичний процес і щось там змінити або виправити.

Е. і. можуть бути дослідницького характеру або впровадженням певних ідей в історичний процес, у вигляді різних реформ та перетворень аж до революцій.

Західна історіософія визначає соціалістичну революцію в Росії та будівництво соціалізму в СРСР як невдалий експеримент утілення на практиці ідей марксизму-ленінізму.

Екстраполяція історична

Спосіб переходу від минулого до майбутнього (спосіб „заглянути” у майбутнє).

Спроба за допомогою історичного мислення „перенестися” у майбутнє для його прогнозування і визначення оптимальних шляхів сучасного розвитку.

Еліта історичної науки (Е. і. н.)

Інтелектуально розвинуті й науково підготовлені кадри. Носії теоретичних і практичних знань в історичній науці, здатні до мислительської та творчої діяльності.

Е. і. н. формується у відповідній системі підготовки кадрів у галузі суспільних й історичних наук. Існує державна система та громадські організації, які об'єднують представників Е. і. н. У державній сфері це є підрозділи НАН України, та системи вищої освіти; громадську сферу представляє Українська Академія історичних наук, історичні наукові та краєзнавчі об'єднання з різними завданнями.

Емпіричний рівень пізнання

Науковий підхід для перевірки та розуміння фактів, подій, явищ історичного процесу за допомогою історичного дослідження.

Еон – від грец. (Е.)

Ера, епоха.

Поняття Е. використано у роботах М. Бердяєва.

Епістемологія історична

Теорія історичного пізнання; інколи використовується замість поняття „гносеологія”

Епоха (ера) історична

Великий проміжок часу або частина безмежності, яка має точку відліку, стосовно якої у визначеній послідовності розташовуються факти, події і явища історичного процесу.

Ера (епоха) історична.

Великий проміжок часу, який має точку відліку.

Види ер: християнська (нова ера) – “Від народження Ісуса Христа”, “Візантійська” – від створення світу, що відбулося за 5508 р. до нової ери мусульманська – “Хіджра”, від часу перекочовки у 662 р. пророка Мохамеда з Мекки до Медіни.

Етап історичний

Частина історичного періоду.

Загальноприйнято в історичній науці поділяти еру або епоху як великий проміжок часу на періоди й етапи, де етап умовно є меншим за інші відрізки історичного часу.

Етнос

Спільність людей із притаманими для неї генетичними і духовними рисами, що відрізняють її від інших спільностей.

“Свроклію”

Європейське об'єднання асоціацій учителів історії з 1993 р., у якому понад 40 країн. Здійснює національні та міжнародні програми за підтримкою Ради Європи. Пропагується культурологічний підхід до вивчення та викладання історії на основі нового покоління підручників. У методології переважає антропологічний підхід і гуманізація.

Євроцентризм

Поняття, яке характеризує закономірності й особливості розвитку європейських суспільств, цивілізацій.

Жанр історичний (Ж. і.)

1. Різновид у творчості на історичну тематику від наукової до публіцистичної та художньої.

2. Різновид історичних джерел відповідно до історичної класифікації та напрямів дослідження.

Ж. і. може змінюватися. Залежно від потреб епохи та дослідників можуть виникати його нові види.

Загальнолюдські цінності (З. ц.) (основні): життя людини і життя цивілізації

Поняття, яке визначає мету існування людини й суспільства.

Збереження З. ц. становить основу діяльності людей і розвитку суспільства.

Загальні історичні науки

Науки, які вивчають історичний процес всесторонньо (всесвітня історія, історія України, історія Волині тощо).

Закономірність історична

А) Послідовність і логічність здійснення історичного процесу, яка свідчить про його незворотність.

Б) Результат закономірного й послідовного розвитку суспільства.

В) Категорія історичного пізнання, яка розташовує у логічній послідовності факти, події, явища з позицій історизму.

Знання історичне (історичні)

А) Фіксація в історичній пам'яті суспільства фактів, подій, явищ історичного процесу.

Б) Сукупність відомих фактів, подій, явищ, здобутих за допомогою історичного пізнання.

В) Логічний результат наукового історичного пізнання, підтверджений історичним досвідом.

Спостереження й фіксація, дослідження й вивчення, розуміння й використання – такі етапи здобуття історичних знань.

“Вивчаючи пращурів, пізнаємо самих себе. Без знання історії ми повинні визнати себе випадковостями, які не знають, як і навіщо прийшли у світ, як і для чого ми живемо, як і до чого повинні прагнути” [30, с. 332).

Ідеалізм історичний

Надання переваги факторам духовно-культурницьким у процесі вивчення історії й історичного пізнання.

Ідеографічність (І.)

Вирізнєння і характеристика окремих змін серед інших, протилежність номотетичності.

I. стосується одиничних, неповторних явищ.

Ідеологія (I.)

Система ідей і цінностей, яка визначає погляди на життя окремих людей і спільностей, політичних інституцій.

I. може і сприяти, і перешкоджати розвитку суспільства й історичному пізнанню. Панування певної I. позначається на теорії та практиці історичного пізнання. Вона впливає на формування історичної свідомості та розвиток історичного мислення.

Реалізація завдань певних I. впливало і впливає на визначення політичної волі та історичної долі.

Інституціоналізація

Система, структура яка визначає стан історичної науки в організаційному й науковому розумінні.

До системи I. належать університети, наукові інститути й інші підрозділи з можливостями забезпечення функціонування історичної науки як галузі знань.

«Серед відомих концепцій, що тлумачать процеси I. в науці і зміни її професійно-дисциплінарної структури, слід назвати структурно функціональну теорію соціальної дії американського соціолога Т. Парсонса. Його передусім цікавить процес виникнення академічних професій, становлення відносно автономної академічної системи» [28, 59].

Інтеграція історична (I. і.)

Процес взаємозв'язку цивілізацій.

I. і., за К. Ясперсом, відбувається постійно на планеті на основі західноєвропейської цивілізації після „осьового часу” (VIII – II ст. до н. е.) [84].

Інтелект історичний (I. і.)

Здатність особистості (особистостей) до розуміння історичного процесу та творчого історичного мислення.

Наявність здібностей та можливостей історичного пізнання.

I. і. досягнув можливості впливу на подальший рівень розвитку людської цивілізації починаючи з „осьового часу” й після (за К. Ясперсом).

Інтелектуальна історія

Історичні твори професіоналів-інтелектуалів розраховані на еліту суспільства й на потребу інтелектуалам від історичної науки.

«Поняття, які використовуються для позначення історичної субдисципліни (аналогічної політичної чи економічної історії), яка вивчає історичні аспекти всіх видів творчої діяльності людини». «Починаючи з XIX століття, поняття «інтелектуальна історія» й «історія ідей» фактично означали одне й те саме та стосувалися, головню, історії філософії [28, 62].

Інтерпретація історична (I. і.)

А) Спроба обґрунтування історичного розвитку, фактів, подій, явищ із визначених позицій.

Б) Спосіб тлумачення подій життя суспільства з позицій історичної науки та її наукових шкіл.

В) Погляд на історичний процес або його частину.

Як звичайно, І. і. носить суб'єктивний характер.

Інформація історична

А) Сукупність відомостей про історичний процес.

Б) Повідомлення про факти, події, явища історичного процесу, життя суспільства.

Іншування (І.)

Методологічний підхід до історичного процесу задля виділення образу та стереотипу “іншого” або “чужого” та формування ставлення до цих образів.

Поняття І. з'являється в кінці ХХ ст. у західноєвропейській історіографії для формування толерантного ставлення до інших [78, 119–127].

Ірраціоналізм

Філософське вчення, яке твердить про обмеженість можливостей розуму в процесі пізнання.

Ірраціональний

Недоступний розумінню.

В історичному пізнанні таким ірраціональним об'єктом виступають чудеса, які неможливо пояснити науково й логічно. Можливість пояснення чуда знімає з нього ореол таємничості.

Істина абсолютна (І. а.)

Істина, яка не викликає заперечень і визначає повноту пізнання.

Незаперечне положення.

Утім, чим більше і повніше відбувається процес пізнання І. а., тим більше потрібно пізнавати.

Істина історична

А) Неспростовна реалія історичного процесу.

В) Категорія історичного пізнання, яка ґрунтується на реаліях, що мають безсумнівну доказовість існування.

Історизм

А) Принцип наукового пізнання, який трактує історичний процес в закономірному логічному розвитку фіксовано в історичних часі та просторі.

В) Загальноісторичний принцип пізнання, який визначає логічність і послідовність фактів, подій і явищ у відповідності до часу та простору.

Кожний етап розвитку людства може бути представлений певним типом історизму, у якому лежатимуть в основі можливості наукового пізнання світу та суспільства.

Із кризою в комуністичному таборі з'явилося поняття кризи історизму (Б. Могильницький).

«На сучасному етапі затверджується таке розуміння історизму, яке можна визначити як монадне... Монадне розуміння розуміння історизму

об'єднує формаційний (що узагальнює) та цивілізаційний (що конкретизує) підходи та дозволяє уникати однобічності будь-якого з них» [28, 283].

Історицизм

А) Категорія історичного пізнання, спрямована на пояснення можливості осмислення законів історичного розвитку і передбачення майбутнього.

В) Спроба передбачити розвиток суспільства на основі пізнання і прогнозування.

Історичність

А) Поняття, яке визначає приналежність до історичного процесу.

Б) Поняття, яке визначає зв'язок часу та простору з людиною й людством.

Цим поняттям користувалися і користуються майже всі історіософи, філософи історії.

Історіографія (І.)

А) Галузь історичної науки, яка вивчає стан і розвиток історичних знань на різних етапах.

Б) Науковий аналіз праць із загальних й окремих проблем історії суспільства.

В) Наукова дисципліна, яка вивчає виникнення й розвиток історичної думки, процес нагромадження історичних знань, досліджує боротьбу в них різних течій, напрямів, концепцій [61, 40].

Г) Історія історичної науки [61, 40].

Розрізняють проблемну й теоретичну історіографію [33].

І. фіксує рівень знань і досягнень у галузі історичної науки, і різних проблем життя суспільства на визначених етапах.

Історіописання

Процес створення історичних творів у письмовій прозаїчній формі [28, 102].

І. з'явилося фактично від часу появи писемності та фіксації фактів, подій, діяльності осіб тощо.

Історіософія (І.)

А) Наука, яка виникла на межі історії та філософії і розробляє основні засади теорії та практики історичного пізнання. І. часто ототожнюється з філософією історії.

В) Теорія і практика історичного пізнання.

Історія

А) Наука, яка вивчає в хронологічній послідовності конкретний розвиток людського суспільства, його закономірності й особливості.

В) Сукупність знань про історичний процес.

Г) Оповіді про далеке та близьке минуле (для молодших школярів).

Д) Процес розвитку природи й суспільства [60, 40].

Е) Комплекс суспільних (історичних) наук, які вивчають минуле людського суспільства [60, 40].

“Історія в первісному розумінні, історія першого ступеня є ідеальною реконструкцією минулого, як такого; історія ж другого ступеня є реконструкцією цієї реконструкції” [33, 505].

Історія історичної науки

А) Наукова дисципліна, система знань про стан історичної науки на кожному етапі її розвитку.

Б) Сукупність знань про становлення та розвиток історії як науки від формування об’єкта, предмета, мети, завдань, методик і технологій історичного дослідження й історичного пізнання.

В) Досвід історичних шкіл, напрямів, установ та кадрів історичної науки.

Важливим аспектом становлення історії історичної науки є створення наукових інституцій і наявність висококваліфікованих кадрів, наукових шкіл та напрямів як носіїв історичних традицій.

На кожному наступному етапі історична наука має переглядатися новим поколінням істориків задля її вдосконалення та запровадження нових джерел, історичних матеріалів, методологій.

Історія повсякденності

Методологічний підхід, який забезпечує вивчення життя суспільства в його повсякденній одноманітності.

«Напрямок антропологічно орієнтованої історичної науки, що вивчає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, у процесі якої здійснюється безпосереднє й опосередковане (через предмети культури) спілкування людей протягом усього історичного розвитку. Ці доли мають загальні риси, які можна класифікувати за різним рівнем: національним, регіональним, індивідуальним тощо» [28, 105].

Казуальність

А) Розуміння підпорядкованості законам будь-якого життя.

Б) Теоретико-пізнавальна система з числами й понятійним апаратом.

Катарсис

Очищення.

Використовується в західній історіософії.

Каузальність

А) Причинна зумовленість.

Б) Причинно-наслідковий зв’язок в історичному процесі.

“Кінець історії”

А) Поняття, яке визначає якісні зміни в суспільстві, які ведуть до ліквідації негативних явищ (війни, тероризму, епідемії тощо).

Б) Концепція переходу людства до усвідомлення вічного (поняття використовували І. Гегель, Р. Гвардіні, М. Бердяєв, Ф. Фукояма, С. Кримський та ін.).

Класицизм (зразковий) (К.)

Напрямок у мистецтві кінця XVII–початку XIX ст., що характеризується зверненням до античності як ідеалу та зразка наслідування.

У К. відображено розуміння змісту, чіткість соціальної проблематики, громадянського ідеалу, пафос почуттів. К. знайшов прояв в усіх видах і жанрах мистецтва [60, 42].

Класифікація історична (К. і.)

А) Спосіб виділення за певними ознаками та характеристиками в окремий ряд фактів, подій, явищ історичного процесу й історичних джерел задля наукового пізнання.

Б) Спосіб порівняльно-історичного аналізу, для групування, типології та систематизації фактів, подій, явищ, історичних джерел.

К. і. має такі види: групування, типологія, систематизація і періодизація.

Класова боротьба

А) Боротьба між соціальними верствами, групами суспільства.

Б) Конкретно-методологічний принцип, котрий використовується у марксизмі як важливий методологічний підхід у пізнанні, як рушій історичного процесу.

Клію

Муза історії (грец.). Покровителька історії.

Кліометрія, кліометрика

Використання кількісних математичних та статистичних методів в історичній науці.

«Спеціальна історична дисципліна, яка розробляє і застосовує економічну теорію, а також кількісні та математичні методи для описування та пояснення історичних явищ і процесів у сфері економічного розвитку» [28, 110].

Колабораціоніст

Зрадник, який співпрацює з окупантами.

Колаборація

Співробітництво з окупантами [28, 43].

Комунізм

А) Марксистське вчення про майбутнє людства.

Б) За марксизмом, вища фаза розвитку суспільства.

За марксистсько-ленінською теорією, у радянський час комунізм був основною метою у будівництві майбутнього суспільства й людства.

Контрреволюція (К.)

Дії, заходи спрямовані для ліквідації змін, які внесла революція.

У радянській історичній науці поняття К. і контрреволюціонер мали негативний відтінок.

Концепція (К.)

А) Основоположна ідея теорії, загальний її задум, викладений в конструктивній для практики формі [28, 48].

Б) Теорія (ідея), переведена в алгоритм вирішення конкретної проблеми [29, 40].

В) Система доказів певного положення, провідний задум, певний спосіб розуміння, трактування будь-якого явища [28, 121].

К. і концептуальність завжди лежали в основі формування мети та завдань розвитку історичного пізнання й історичної науки як загальнометодологічний підхід.

Космополітизм

А) Зрівняльний підхід до людей і націй незалежно від національно-етнічної належності та відмінностей.

Б) Філософська й політична течія, спрямована на затушовування національно-етнічних ознак.

В) Ідеологія світового громадянства, яка проповідує відмову від національних традицій і культур, патріотизму, заперечує державний і національний суверенітет [60, 48].

Краєзнавство історичне

Галузь історичних знань про край, регіон.

Краєзнавство може бути географічне, літературне, мистецьке тощо

Криза в науці

Негативні процеси, які заважають розвитку науки. Ситуація, коли в суспільстві є незадоволення науковою діяльністю та її результатами.

Крім загальнонаукової, може бути й криза в історичній науці, коли історичні знання стають у суперечність з реаліями історичної дійсності. Водночас постає питання про потрібність історичних знань та історичної науки.

Криза економічна

Негативні процеси або зміни економічного життя суспільства.

Криза загальна

Негативні процеси або зміни всіх сторін життя суспільства.

Криза ідеологічна

Негативні процеси або зміни філософсько-світоглядного характеру.

Криза політична

Негативні процеси або зміни політичного життя та політичної системи суспільства.

Криза соціальна.

Негативні процеси або зміни соціально-класової структури суспільства й рівня життя.

“Культурна самобутність”

Поняття, яке характеризує закономірності й особливості розвитку латиноамериканських суспільств на відміну від інших.

Використовується в західній історіософії.

Культура (К.)

Історично визначений рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, виражений у типах і формах організації життя та діяльності людей, а також в створюваних ними матеріальних і духовних цінностях (результати пізнання, твори літератури й мистецтва, норми моралі та права, релігійні погляди тощо) [60, 49].

У широкому розумінні К. спільностей людей уключає і визначає рівень спілкування, звичаїв, традицій та побуту, виробництва тощо.

Культурна історія

Поняття, що використовується для позначення субдисципліни, яка вивчає історію культури в широкому розумінні цього слова, а також як поняття, що фіксує напрям у розвитку історичної науки, для представників якого характерне дослідження історії людства в «культурному вимірі» [28, 126].

Широке розуміння історії культури передбачає не лише вивчення її напрямів, а й запозичення, традиції, вироблення та використання сучасних продуктів культури.

Культурний шар

Поняття в археології для визначення та дослідження залишків діяльності людини.

Культурологічний підхід до пізнання історії

Методологічний підхід у вивченні суспільства, в основі якого лежить пріоритет чинника духовно-культурного розвитку.

У ХХ ст. неокантіанці В. Віндельбанд і Г. Рикерт висловили своє бачення на відмінність між „науками про природу” й „науками про культуру”, яка закладена в понятті „цінність”, що стала основою для філософії культури, культурології та культурологічного підходу до пізнання історії.

“Філософське розуміння означеної культури обов’язково має привести до свого роду передбачення майбутнього її розвитку, оскільки справжній культурний момент, уключений в історичний рух і пізнаний як член такого ряду, що розвивається, завжди вказує на прийдешній момент, який лежить за його власними межами” [11, 7].

Лібералізм

Течія у філософії та політиці, яка об’єднує прихильників парламентського ладу та проголошує політичні, економічні й інші свободи.

У кожному відкритому суспільстві існують політичні течії та партії ліберального спрямування.

Логіка історичного пізнання

Процес пізнання відповідно до закономірностей розвитку суспільства.

Людинознавство.

Наука про людину та її зв’язок з природою та суспільством.

Сучасна середня школа має на вибір учнів такі предмети як: «людина і природа», «людина і суспільство», «людина і світ».

Людство.

Спільність людей на планеті в різноманітності національній, державній, релігійній.

Майбутнє (перспективність)

А) Прийдешність.

Б) Категорія історичного пізнання, яка зумовлює недосяжність розуміння історичної конкретності в майбутньому часі.

В) Прогнозована конкретність, яка має відбутись.

Макроісторія

Напрямок в історичній науці, який вивчає і аналізує важливі глобального або всесвітнього характеру факти, події, явища, які впливають на історичний процес і визначають історичну долю людства.

Маргінальність

А) Шлях історичного розвитку суспільства, яке має певні особливості або відмінності.

Б) Особливість національно-етнічного і соціально-культурного розвитку народу.

В) “Манівці (історії) історичного процесу”.

Марксизм

Матеріалістична концепція розвитку людського суспільства, яку створили К. Маркс і Ф. Енгельс, згідно якого історія поділяється на формації. Визначення формацій залежить від панівних форм власності та розподілу матеріальних і духовних цінностей, вироблених у суспільстві.

За марксизмом, людство має прийти до соціалізму й комунізму як вищих форм розвитку.

Математизація історії

А) Накопичення достатньої кількості джерелознавчого й історичного матеріалу задля наукового дослідження.

Б) Набуття кількісних характеристик і стрункого логічного поєднання математичних методів дослідження з історичною наукою.

Математичні методи в історичних дослідженнях

Способи використання математики під час обробки кількісних показників в історичних дослідженнях, а саме: *коефіцієнт кореляції* визначає залежність між явищами або величинами, які не мають чіткого функціонального характеру, установлює залежність, взаємозв'язок між фактами, подіями, явищами суспільного життя; *коефіцієнт регресії* вказує на ймовірнісну залежність середнього значення якоїсь величини від іншої, а в історичному дослідженні – на залежність між певними фактами, подіями, явищами суспільного життя; *дисперсійний аналіз* – статистичний метод виявлення факторів, які найчастіше впливають на властивості об'єкта історичного дослідження [37].

Матеріалізм історичний

А) Методологічний підхід у пізнанні, який трактує розвиток суспільства, надаючи перевагу матеріальним чинникам.

Б) Основа марксистсько-ленінської методології пізнання суспільства, яке ґрунтується на визнанні матерії первинною, свідомості – вторинною.

Ментальність (М.)

А) Спільне “психологічне оснащення” представників певної культури та світобачення, яке визначає поведінку людини, соціальної групи, суспільства.

Б) Духовно-генетична основа поведінки представників певної спільності людей (Питання М. розглядали М. Данилевський, О. Шпенглер, М. Бердяєв й ін.).

Ментальна структура нації

Функціональний розподіл сфер життєдіяльності між членами національної спільноти (не слід змішувати із соціально-класовим розшаруванням).

Мета історична

А) Орієнтир розвитку суспільства.

Б) Орієнтир в теорії і практиці історичного пізнання.

В) Завдання, яке визначає стратегію розвитку суспільства, держави на далеку перспективу.

Метаісторія

Аспект історії, де йдеться лише про розширення горизонтів її осягнення.

Метафізика.

Протилежний діалектиці спосіб пізнання (умоглядний, малозрозумілий) через надчуттєві принципи буття.

Конкретне пізнання історичного процесу в світлі найвищих метафізичних ідей [29, 15].

Методи історичного дослідження

Способи для виконання завдань і досягнення мети й завдань історичного дослідження. До них належать, зокрема: історико-порівняльний, історико-генетичний, історико-реконструктивний, історико-типологічний прийоми та інші.

Методологія історії

А) Сукупність основних законів, категорій, принципів тощо, які визначають напрям наукового пізнання світу.

Б) Окремий підхід до дослідження, вивчення та розуміння історичного процесу в ході історичного пізнання.

Г) Визначений науковий підхід у теорії та практиці історичного пізнання.

“...поза всяким сумнівом – хай не з погляду логіки, то з погляду історії – методології переважно є субпродуктами філософських поглядів” [47, 135].

Метрологія історична

Спеціальна історична наука про системи мір й одиниці вимірювання минулого.

Основне завдання метрології вивчення одиниць вимірювання минулого й переведення їх на сучасну метрологічну систему.

Минуле (ретроспективність)

Конкретність, яка здійснилась і фіксована в історичних пам'яті та свідомості як слід історичного процесу.

Мислення історичне

- А) Спосіб інтелектуальної діяльності на основі історичних знань.
- Б) Здатність розуміти історичний процес та його перспективи.
- В) Процес пізнання розвитку суспільства, який ґрунтується на історичних пам'яті, свідомості, досвіді.

Мислення політичне

Визначальний або панівний напрям розуміння презентативного й перспективного розвитку суспільства.

Мікроісторія

- А) Напрямок в історичній науці, який вивчає й аналізує стосунки між конкретними людьми у соціальному середовищі.
- Б) Мікроаналіз спрямований на дослідження унікальності людини, події, факту.

Одна з головних проблем мікроісторичного аналізу – дихотомія мікро-, макроісторії. Тобто йдеться про проблему імплантації мікроісторичних сюжетів до макроісторичного простору [28, 140].

Міфологія

- А) Форма свідомості, заснована на фантастичних уявленнях людей.
- Б) Сукупність міфів, переказів, легенд про природу, людей, богів, світ.

Міфологема історична.

Штучно, суб'єктивно створене поняття для пояснення історичного процесу.

Модернізм (М.)

М. - «некласична», «посткласична» наука.

М. історико-науковий «ґрунтується на методологічному плюралізмі та релятивістському розумінні наукової картини світу, множині логік» [28, 142].

В історичній науці М. з кінця ХІХ ст. поширюється до 60–70-х років ХХ ст. Йому на зміну приходить поняття «постмодернізм».

Монотеїзм

Віра в єдиного бога.

Напрямок в історичній науці

1. Спроба вивчити історію на основі визначених методологій та підходів.
2. Об'єднання вчених, дослідників, які ставлять спільні завдання у пізнанні історичного процесу. Може мати окремі течії.

Наратив (Н.)

1. Оповідь як описування.
2. Оповідь як об'єкт історичного дослідження та вивчення.

В основі Н. лежить визнання комунікативності структурних частин літератури, тексту, повідомлення та їхньої комунікативності з одержувачем, дослідником, читачем.

Народні маси в історичному процесі.

Важливий чинник розвитку суспільства, який суттєво впливає на історичний процес.

Надання пріоритету народним масам зумовлює методологічний підхід в історичному пізнанні.

Народ

А) Усе населення країни.

Б) Форми спільності людей (рід, плем'я, народність, нація) [60, 57].

Наукова дисципліна

Галузь, система знань, яка має об'єкт, предмет і методи дослідження.

Наука історична

Галузь знання, яка вивчає історичний процес та сліди діяльності людини, суспільства. Поділяється на загальноісторичні, спеціальні (допоміжні). Загальноісторичні вивчають охоплюють увесь комплекс проблем на визначених території та часі (всесвітня історія, середньовічна, нова й новітня історія, історія України, історія Волині тощо). Спеціальні науки вивчають окремі сторони історичного процесу та сліди діяльності людини, суспільства (археологія, історична хронологія, історична географія, палеографія, нумізматики тощо).

«Історична наука – одна з фундаментальних суспільних наук, що вивчає генезу людського суспільства в усій її різноманітності та конкретності. Вона відображає потребу людського суспільства у самопізнанні» [28, 9].

Науковість

Загальнометодологічний принцип історичного пізнання, яким визначається його науковий рівень.

Наукова дисципліна

Структурна одиниця в системі наук, яка має свій об'єкт, предмет, методики й технології досліджень.

Наукові дисципліни, які утворюють сукупно систему науки загалом, можна розподілити на три умовні групи: природничі, суспільні й технічні [28, 156].

Прикладом можуть бути допоміжні, спеціальні історичні дисципліни, кількість яких збільшується завдяки розширенню й залученню нових джерел діяльності суспільства та створенню нових методів їх дослідження, які стають об'єктом уваги історичної науки. Вони часто створюються також на міждисциплінарному рівні, задля використання методів різних наук.

Націоналізм

А) Теорія та практика, спрямована на обґрунтування досягнень власної нації та перспектив її розвитку порівняно з іншими народами.

Може мати організаційне втілення на різних етапах розвитку нації.

Б) Філософська теорія або політична течія, яка надає перевагу власній нації під час вивчення історії суспільства.

В) Психологія, ідеологія та політика національної винятковості, зверхності однієї нації над іншими [60, 58].

Нацизм (національний соціалізм)

А) Назва німецького фашизму, ідеологія, політика, практика найреакційніших кіл монополістичної буржуазії гітлерівської Німеччини [60, 82].

Б) Реакційно-екстремістське крило націоналізму, яке несе загрозу громадянському спокою в суспільстві та людському життю.

Нація (Н.)

Спільність людей, яка відзначається певною ментальністю, стійкою єдністю території, мови, культури.

В історіософії існує поняття „історичних” і „неісторичних” націй.

Зокрема, „історичною” Н. є та, котра зберігає менталітет та культуру й постійно відтворює себе; „неісторична” Н. та, яка перебуває в певній залежності й тому не має достатніх можливостей зберігати свою ментальність та культуру й відтворювати себе (Г. Гегель, Г. Грабович, І. Лисяк-Рудницький).

Негритюд

А) Поняття, яке характеризує закономірності й особливості розвитку африканських суспільств.

Б) Напрямок в історичній науці, який вивчає історію суспільства пов'язану з чорною расою.

Незворотність історична (Н. і.)

Поняття, яке визначає спрямованість історичного процесу в майбутнє і неможливість змін та повернення в минуле.

Н. і. стверджує безальтернативність історичного процесу.

Неокантіанство

Теорія ідеалістичної філософії, яка ґрунтується на вченні Е. Канта, стверджуючи апріорний (позадослідний) характер пізнання.

Неопозитивізм (Н.)

Філософський напрямок, який ґрунтується на окремих логіко-методологічних дослідженнях та аналізі наукової мови. Особливий вплив Н. мав у ХХ ст.

Неперервність історична

Категорія історичного пізнання, яка свідчить про причинно-наслідкові зв'язки в історичному процесі.

Звичайно, кожен факт, подія, явище є продовженням або початком чогось у минулому або в сучасності та може бути відкладеним у майбутнє.

Новий підхід до вивчення історії

А) Підхід, який ставить в основу розуміння історії діяльність і роль народних мас.

Б) Метод історичного пізнання, у якому головним об'єктом та предметом дослідження і вивчення є народні маси та їхня історія.

Номотетичність (Н.)

Спосіб, метод пізнання, який означає пошук спільного між відмінностями, змінами, метод протилежний ідеографічному.

Н. визначається пошуком закономірностей у розвитку суспільства.

Термін Н. урвадив і використав Е. Кант, В. Віндельбанд і Г. Ріккерт.

Об'єкт історичного пізнання

А) Факт, подія, явище, джерело історичного процесу в дослідженні та вивченні.

Об'єктивність історичних знань (О. і. з.)

А) Поняття, яке визначає конкретність і реальність історичного дослідження.

В) Спосіб пізнання на основі об'єктивного знання.

О. і. з. визначає погляд на історію з позицій використання об'єктивних, реальних фактів і знань.

Образ історичний

Реконструкція та відображення реального об'єкта у свідомості історика.

Опис історичний

А) Вид наукової діяльності, який готує перехід до науково-теоретичного дослідження.

Б) Етап історичного дослідження, який полягає у фіксуванні фактів історичного процесу та збиранні історичного матеріалу.

Освіта історична

А) Система знань, сформована на основі історичного мислення і розуміння історичного процесу.

Б) Процес набуття історичних знань задля формування історичного мислення.

“Осьовий час”

Період, який визначає перехід людства від первісного суспільства до розвинутих цивілізацій і визначається потужним розвитком інтелекту людей.

„Осьовий час” поділяв історію людства на три періоди: до „осьового часу”, „осьовий час”, після „осьового часу”. К. Ясперс визначив „осьовий час” VIII – II ст. до н. е. [85].

Оцінка історична (О. і.)

А) Критерій, який визначає роль факту, події, явища в історичному процесі.

Б) Суб'єктивний критерій розуміння історичного процесу в процесі історичного пізнання.

В) Погляд на історичний процес, визначений певними науковими, політичними й іншими підходами.

Г) Визначена характеристика історичного процесу або його частини у порівнянні з іншими частинами або оцінками.

У різних філософських й історіософських течіях О. і. визначає методологічні підходи до процесу пізнання.

Пам'ять історична

А) Сукупність зафіксованих фактів, подій, явищ історичного процесу.

Б) Здатність суспільства зберігати й відтворювати минуле.

В) Сукупність знань, зосереджених у джерелах матеріальної та духовної культури, у генетичній пам'яті суспільства.

Носіями історичної пам'яті є люди з їхнім життєвим досвідом, а також свідчення життя й діяльності суспільства, які зберігаються в архівах, музеях, бібліотеках, пам'ятках архітектури та мистецтва й інших скарбниціх матеріальної та духовної культури.

Панамериканізм.

Політична доктрина, спрямована на створення альянсу всіх держав американського континенту під егідою США.

Пангерманізм

Політична доктрина, спрямована на обґрунтування всесвітнього панування німецької нації.

Панісламізм

Політично-релігійна доктрина спрямована на об'єднання всіх сил, які сповідують іслам для забезпечення їх панування.

Панславізм

Політична доктрина спрямована на об'єднання всіх слов'ян і забезпечення їх панування.

Парадигма історична (П. і)

А) Концептуальне положення (схема, модель), яка визначає підходи до розуміння історичного процесу на певному етапі історичного пізнання.

Б) Приклад, зразок з історичного процесу для доведення порівняння.

Визначення поняття П. і. та використання залежить від змін у науці, а також у світогляді.

Партійність в історичному пізнанні

Конкретнометодологічний принцип, який визначає цілеспрямованість історичного пізнання на партійні інтереси, потреби й цілі.

Патріотизм

Любов і відданість краю, Батьківщині.

Передбачення історичне.

Поняття, яке має вказати на майбутній розвиток подій (заперечує більшість істориків на користь прогнозування).

Передбачення відбувається, якщо здійснився прогноз.

Період історичний

А) Відрізок історичного часу, частина епохи або ери.

Б) Проміжок історичного часу, який поділяється на етапи.

Періодизація історична

Поділ історичного часу на окремі відрізки: ера, період, етап, які мають хронологічні межі.

Стадійність розвитку людства:

- 1) стадія первісного суспільства на рівні доісторичних (Ліпше початкових історичних – Г. Б.) форм розвитку;
- 2) стадія формування передумов ранніх цивілізацій, яка починається з “неолітичної революції” (поява відтворювальної економіки) і в інтервалі між

X та III тис. до н. е. Реалізує перехід від родового, общинного до племінного рівня соціогенезу, коли виникають умови для “міської революції”;

- 3) стадія ранніх цивілізацій давнини (III – I тис. до н. е.).
- 4) стадія традиційних цивілізацій (від початку I тис. до н. е. та “осьового часу”);
- 5) стадія індустріального суспільства та виникнення макроцивілізації у масштабі планети (в інтервалі між XVI ст. і сучасністю). [45, 5].

Періодизація західної історії (за А. Тойнбі):

- I період історії західного суспільства („Темні віки”), 675 – 1075 р.
- II період („Середі віки”), 1075 – 1475 рр.
- III період („Новітній”), 1475 – 1875 рр.
- IV період („Пост новітній”), 1875 - ? [66, Т. 1, 50).

Періодизація історії України (за І. Лисяком-Рудницьким):

- стародавня та середньовічна Україна;
- Україна у ранньоновітній час;
- Україна XIX ст.;
- Україна XX ст. [35, Т. 1, 41-43).

Марксистський підхід до вивчення історії людства визначив такі формації: первісне суспільство; рабовласницьку; феодальну; капіталістичну; комуністичну.

Перспектива історична

Поняття, яке визначає мету та цілі суспільного розвитку й історичного пізнання.

Пізнання історичне

А) Дослідження, вивчення та розуміння історичного процесу.

Б) Процес мислительної діяльності людини, групи людей, суспільства з метою усвідомлення, розуміння, пізнання минулого й сучасного життя та прогнозування майбутнього руху суспільства.

“Світовий дух прагне до абсолютної об’єктивізації самого себе в історії, і заради цього проходить через послідовність фаз, у кожній з яких частково розкривається його істинна природа; але в кожній фазі конфлікт між тим частковим розкриттям і нереалізованим ідеалом розриває на шматки реалізований об’єктивний світ, руйнує його у творенні чогось нового, що має змінити світ, який існує, і ближче наблизити його до ідеалу” [33, 497].

“Залежно від того, куди зорієнтоване історичне пізнання, яке завжди виходить із теперішнього: у минуле й тому конкретне або в майбутнє і тому ще недосяжне для розуміння у своїй конкретності, слід розрізнити дві форми історії. Одна з них – те, що звичайно під історичною наукою розуміється: інша, яка ще не стала власне наукоподібною, ще межує з безвідповідальним пророцтвом, ховається в одежах “філософської публіцистики”. У кожній властиві їй методи й цілі, хоча обидві переплітаються одна з одною і в певній відокремленості не існують” [29, 279].

Плюралізм історичний

А) Філософське вчення множинності істин.

Б) Множинність використання підходів в історичному пізнанні.

Повстання

Організований збройний виступ, спрямований проти певного режиму, умов життя або за свої власні права.

Погляд історичний

Тлумачення фактів, подій, явищ із позицій історичної науки.

Подія історична

А) Факт історичного процесу, який мав або має важливе значення для подальшого розвитку суспільства.

В) Локальне відтворення ситуації в історичному часі.

Позитивізм

Філософський напрям, заснований на тому принципі, що все справжнє позитивне (основи позитивізму закладені у роботах О. Конта).

Поле історичного дослідження

А) Окреслений в часі та просторі об'єкт історичного дослідження за визначеними закономірностями й особливостями історичного розвитку.

Б) Поняття, яке окреслює об'єкт історичного дослідження за певними критеріями.

Поняття достатності поля історичного дослідження розробив А. Тойнбі для вивчення цивілізацій [65, Т. 1].

Політика (П.)

А) Цілеспрямовані відносини між державами, націями, класами тощо. П. є внутрішня та зовнішня.

Б) Інструмент регулювання відносин у суспільстві.

Політичний лад

Структура й система організації влади та режиму в суспільстві, державі, цивілізації.

Сукупність чинників, які регулюють життя суспільства (держави).

Полонізація

Політика, спрямована в часи панування Польської держави (I і II Річ Посполита) на ополячення та покатоличення українців й інших національних меншин.

Постмодернізм (постмодерн) (П.)

Поняття, що є продовженням модернізму і його запереченням.

В історичній науці П. визначає етап розвитку суспільства, який, за А. Тойнбі, розпочався від Першої світової війни.

П. з'являється як поняття у зв'язку з кризою європейської культури початку ХХ ст.

Складність використання поняття П. полягає у тому, що воно означає напрям у науці й культурі, інтелектуальну течію у філософії, етап або період історичного розвитку.

Постать (особа) історична

А) Конкретна людина, яка фіксована в історичній науці, як джерело й факт історичного процесу.

Б) Людина, особа, яка мала або має вплив на історичний процес і процес пізнання.

Як історична постать людина може бути рушійною, гальмівною або руйнівною силою історичного процесу, залежно від місця (соціального статусу), яке вона займає в суспільстві. У процесі історичного пізнання людина виступає як дослідник, споживач історичного досвіду, творець історії й одночасно є фактом та джерелом історичного процесу.

Пояснення історичне

А) Спосіб наукового тлумачення історичного процесу або окремих фактів, подій, явищ задля їхнього розуміння.

Б) Погляд на історичний процес істориків і наукових шкіл

В) Пояснення історичного процесу з позицій історичності й за принципом історизму.

Правда історична

А) Реальний факт, джерело історичного процесу.

Б) Твердження, яке ґрунтується на реальних джерелах і фактах історичного процесу.

В) Категорія історичного пізнання, яка спирається на реалії, що ведуть до пізнання історичної істини.

Прагматизм (П.)

А) Суб'єктивно-ідеалістична філософія, яка ототожнює дійсність із "дослідом" і яка розуміється як "потік свідомості". Згідно з П., об'єкти пізнання не існують незалежно від свідомості й формуються зусиллям свідомості в ході вирішення практичних завдань. Істина в прагматизмі є корисністю, що задовольняє суб'єктивні інтереси індивіда.

Б) П. в історії обмежується викладом подій в їхніх зв'язках і послідовності, не викладаючи об'єктивних законів історичного розвитку.

П. був філософською основою світогляду істориків початку XVIII ст.

Презентативність (сучасність) історична

А) Дійсність, яка відбувається.

Б) Категорія історичного пізнання, спрямована на усвідомлення і розуміння сучасності на основі історичних знань (історичних пам'яті, свідомості, мислення).

В) Розуміння історичного процесу з позицій сучасного історичного мислення.

Презентизм

А) Намагання розповісти про минуле сучасною мовою.

Б) Загальна назва сучасних суб'єктивно-ідеалістичних напрямів у методології історії, які трактують історичну науку не як відображення реального процесу розвитку, а як вираження ідеологічних відносин сучасності (кожне покоління пише свою історію).

Принцип історичний

Основне правило, керівництво до наукового пізнання історії.

Принципи можуть бути загальнометодологічними (історизм, логічність, науковість, об'єктивність тощо) й конкретно-методологічними (класовість, партійність тощо).

Прогнозування історичне

Можливість визначення майбутнього розвитку суспільства на основі конкретності (продовження дії та існування окремих фактів, подій та явищ історичного процесу). Здійснення прогнозів можна вважати передбаченням.

Прогрес історичний.

Позитивний розвиток історичного процесу за конкретними критеріями (рівень і якість) життя суспільства.

Простір доісторичний

Частина безмежності, яка існувала до появи людини і людства.

Простір історичний

А) Частина нескінченності, безмежності, яка освоєна або пізнана людиною чи її розумом.

Б) Категорія історичного пізнання, яка визначає місце фактів, подій, явищ історичного процесу з позицій історизму.

Розуміння історичного простору кожною людиною починається з дитинства від освоєння навколишнього середовища і до надбань людства в освоєнні планети Земля та Всесвіту.

Простір позаісторичний

Частина безмежності, яка не освоєна людством.

У позаісторичному просторі можуть бути інші критерії виміру.

Простір післяісторичний

Частина безмежності, яка може залишитися після припинення існування людства.

Процес історичний

А) Рух суспільства в історичних часі та просторі.

Б) Категорія історичного пізнання, яка вивчає сукупність, взаємозумовленість і взаємозв'язок фактів, подій та явищ історичного буття.

“Історичний процес має двоїсту природу, тому що він, воістину, з одного боку, зберігає, а з другого – знищує: з одного боку історичний процес є зв'язок минулого й майбутнього, з іншої сторони, він є розрив із минулим; він має природу консервативну й революційну. Тільки взаємодія цих засад творить історію” [5, 58].

Процес історіографічний

Наукова діяльність зі створення історичного дослідження.

Відбувається пізнавальна робота історика над аналізом або синтезом фактів історичного процесу. Результатом є стаття, монографія, дисертація.

«У цілому в методологічному ракурсі категорія «історіографічний процес» виступає як дослідницький засіб, за допомогою якого можна здійснювати історіографічний аналіз» [28, 92].

Процес соціологічний

Розвиток суспільства, який залежить від осіб або соціальних групи, які створюють певне середовище: мікросоціум або макросоціум. Історична наука трактує соціологічний процес як вплив людського фактору на історичний розвиток.

Психоісторія, або історична психологія

А) Метод вивчення психіки, реакції та поведінки людей при соціальних змінах на різних етапах історії.

Б) Відтворення й аналіз психологічної картини минулого та сьогодення в історичному розвитку.

В) Вивчення впливу психології людини та її змін на історичну ситуацію

Г) Спосіб установлення зв'язку між психікою особистості та ментальними процесами.

Ґ) Спосіб дослідження динаміки психічного стану членів суспільства та можливість прогнозування їхньої поведінки.

(Початок психоісторії іде від З. Фрейда і Е. Еріксона).

Психологія роду історична (П. р. і.)

Наука про особливості, ментальність певних груп суспільства (П. р. і. бере початок від ХІХ ст.).

Раціоналізм

А) Філософська теорія, яка трактує людський розум як основу й ведучу силу пізнання.

Б) Напрямок у теорії пізнання, який на протигагу емпіризмові, уважає єдиним джерелом і критерієм пізнання розум (теоретичне мислення).

Реальність історична

А) Джерела, факти, події, явища, які відбувалися або відбуваються в історичному процесі.

Б) Результат історичного процесу, який мав або має місце (факт, подія, явище).

Ґ) Категорія історичного пізнання, яка спирається на дійсне об'єктивне існування фактів, подій, явищ історичного процесу.

Революція (революційний процес)

А) Явище, яке визначається спробами змін або докорінними змінами в суспільстві, зокрема, в ідеології, політиці, економіці, соціально-класовій структурі, управлінні суспільством (державою).

Б) Раптові, стрибкоподібні суттєві зміни в історичному процесі.

Революція соціальна (Р. с.)

Найбільш гостра форма боротьби між новими та старими, віджилими відносинами при різкому загостренні соціальних процесів, унаслідок якої змінюється тип влади, до управління приходять нові політичні сили, встановлюються нові соціально-економічні основи суспільства [60, 82].

Р. с. залежить від панування та зміни форм власності, які визначають соціальну структуру суспільства, економічний та політичний розвиток.

Революція політична

Спроба різких змін або зміни у сфері відносин між політичними силами за зміну способу життя, поглядів в ідеології та моралі.

Регіональна історія

А) Частина всесвітньої історії як самостійне поле історичного дослідження.

Б) Методологічний підхід до вивчення локально-історичних проблем всесвітньої історії.

Релігія

А) Форма свідомості, яка визначає рівень культури й духовності народу.

В) Етап на шляху до розвитку наукового пізнання.

Релятивізм

А) Суб'єктивно-ідеалістичне вчення, яке абсолютизує відносність людських знань, об'єктивну істину та пізнаваність світу.

Б) Методологічний принцип теорії пізнання, який полягає в абсолютизації положення про відносність й умовність знань.

Ретроспектива історична (Р. і.)

А) Оберненість у минуле на основі історичних пам'яті, свідомості, мислення та історичного досвіду людей.

Б) Спосіб повернення в минуле за допомогою історичного мислення.

Р. і. використовується для визначення необхідності знання минулого задля розуміння сучасного та прогнозування майбутнього історичного процесу.

Романтизм (Р.)

А) Ідейний і художній напрям у європейських й американських культурах кінця XVIII – першої половини XIX ст. Р. заперечував канони класицизму, йому властиві увага до внутрішнього світу людини, драматичність сюжету, пошук нових засобів художньої зображувальності [60, 78].

Б) Р. в історичній науці це існування антропоцентристської тенденції.

Р. був спрямований проти ідей просвітництва на ідеалізацію Середньовіччя (В. Скотт, Ж. Мішле, Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич).

Русифікація

Політика Російської імперії та СРСР, спрямована на насильницьке запровадження російської мови й культури для українців та інших народів в усі сфери життя та міжнаціональних відносин.

Самодостатнє поле історичного дослідження

Поле історичного дослідження, яке сформувалось як наслідок історичного процесу.

За А. Тойнбі, кожна цивілізація – „самодостатнє поле історичного дослідження” [65, Т. 1, 53].

Самопізнання історичне (С.)

Вивчення та розуміння власної ролі в житті суспільства й історичному пізнанні.

С. стосується людини, етносу та всього людства. Воно дає можливість визначити потребу дальшого розвитку суспільства на конкретному історичному етапі.

Самосвідомість історична

А) Духовне надбання етносу, складова частина його національної свідомості, яка ґрунтується на історичній пам'яті народу.

Б) Розуміння свого місця в історичному процесі людиною або спільністю людей.

Свідомість історична

А) Розуміння історичного процесу.

Б) Усвідомлення себе або народу на різних етапах історії.

Свідомість соціальна (С. с.)

Сукупність ідеальних образів у суспільному житті, соціальному середовищі.

С. с. може бути, крім індивідуальної та загальнолюдської класовою, релігійною, національною.

На С. с. впливає політика, ідеологія, мораль.

Світогляд історичний (С. і.)

Сукупність поглядів на розвиток суспільства.

Наявність розуміння історичного процесу, що завжди визначала С. і.

Сегрегація (С.)

Відокремлення, відділення.

А) Різновид расової дискримінації, що полягає у фактичному чи юридичному відокремленні в межах одного суспільства тих суспільних груп, які вирізняються за расовими та релігійними ознаками, та подальшому законодавчому обмеженні їхніх прав.

Приклади: С. у США у післявоєнний період щодо кольорового населення та режим апартеїду ПАР.

Б) Хімічна структурна неоднорідність сплавів.

Сигнатура

Визначення, позначення.

Синтез історичний

Спосіб наукового мислення задля поєднання фактів, подій та явищ історичного процесу у визначену науково-логічну систему для їх дослідження і вивчення.

Прикладом синтетичного підходу до вивчення та написання історії є багатотомна „Історія України-Руси” М. С. Грушевського.

Систематизація

А) Спосіб класифікації за проблемно-тематичним принципом.

Б) Виділення основних проблем, тем або напрямів у процесі історичного пізнання задля їх глибокого та всестороннього дослідження та вивчення.

Ситуація історична

А) Збіг умов, обставин, які створюють певне становище.

Б) Пояснення результату розвитку суспільства в процесі пізнання.

В) Можливість поєднання розвитку суспільства з можливостями впливу людського фактору (М. Бердяєв).

Ситуація історіографічна (С. і.)

Створення опису частини, фрагменту історичного процесу.

«Певний фрагмент історичного процесу в конкретному просторово-часовому вимірі. Вона (С. і.) характеризує його дискретність, уривчастість» [27, 9].

Соціалізм

А) Учення про розвиток суспільства, держави на ідеях соціалізму.

Б) Локальна система, об'єднання держав соціалістичного напрямку розвитку (соціалістичний табір).

В) Фаза або етап розвитку людства на шляху до комунізму (за марксизмом-ленінізмом).

Соціальна історія

Субдисципліна в сучасній історичній науці, яка визначалася спочатку соціально-економічною історією.

Соціальна історія тематично охоплює величезний простір людського життя, включаючи такі його сторони, як релігія, мораль, освіта тощо, що об'єднуються широким і до кінця невизначеним поняттям «культура» [28, 241].

Соціальний лад

Поняття, яке визначає соціально-класову структуру суспільства, становище у ньому соціальних верств.

Спеціальні (допоміжні) історичні науки

А) Комплекс історичних наук, які допомагають вивчати окремі сторони життя суспільства на основі різних методик і технологій наукового дослідження історичних джерел.

Б) Історичні науки, які дотичні до різних галузей знання суспільства та сприяють всебічному і конкретному розвитку історичного пізнання.

Існує більше сотні спеціальних історичних дисциплін, які мають свій об'єкт, предмет, методики і технології дослідження. Вони виникають на основі залучення до історичного пізнання нових і нових джерел, які залишає суспільство як слід свого існування (палеографія – вивчає давнє письмо до XVIII ст.; неографія – нове й сучасне від XVIII ст.; нумізматику вивчає монети; боністика – паперові гроші й цінні папери тощо).

Спостереження історичне

А) Виявлення та фіксація джерел і фактів історичного процесу у визначеному полі історичного дослідження.

Б) Метод, спосіб дослідницької діяльності, який забезпечує виявлення, відбір і залучення джерел та фактів до процесу історичного пізнання.

Стихійність історична

А) Непрогнозовані або непередбачені події, явища історичного процесу.

Б) Відхилення від закономірностей і науково-логічної послідовності процесу історичного пізнання.

Суб'єкт історичного пізнання

А) Носій пізнавальної діяльності історичного процесу.

Б) Особа, група, наукова школа тощо, що досліджує та вивчає історичний процес.

Суб'єктивізм історичний

А) Погляд на історичний процес окремих осіб, груп або наукових шкіл в історіографії.

Б) Процес історичного пізнання адекватний історичній свідомості.

Суб'єктивність історичних знань

А) Фіксація та формування історичних знань із тенденційних позицій особи, групи осіб або наукового напрямку.

Б) Намагання витлумачити історичний процес на потребу й з позицій сучасності.

Суспільне життя

А) Діяльність і рух суспільства (людей) в умовах визначеного історичного часу та простору.

Б) Рівень і якість життя суспільства (людей) в умовах визначеного історичного часу та простору.

Суспільний лад

Сукупність (система) чинників соціального, економічного і політичного характеру, які визначають життя людей.

Суспільство.

А) Спільність людей об'єднаних спільністю життя.

Б) Сукупність індивідів об'єднаних спільними інтересами культурного розвитку та суспільною організацією.

В) Глобальна природно-історична категорія, яка асоціюється з людством і протиставляється неживій природі, рослинному та тваринному світу [28, 84].

Г) сукупність усіх спільностей, соціальних груп, класів конкретної країни, яка являє собою історичну форму життєдіяльності людей, що розвивається [28, 84].

Суспільствознавство

А) Наука про суспільство.

Б) Наукова дисципліна, яка вивчає людину в природі, суспільстві та Всесвіті.

Сучасність (презентатизм, теперішнє)

Сучасність визначається тією миттєвістю, яка існує в історичному процесі на час дії, але кожен факт негайно, миттєво стає або минулим, або відкладеним у майбутнє.

Сходоцентризм

Поняття, яке характеризує закономірності й особливості історичного розвитку східних або азійських суспільств.

Тенденційність історичного пізнання

Спрямованість у науковому підході до пізнання історії відповідно до рівня інтелекту й соціального замовлення.

Основа тенденційності – суб'єктивізм, а також недостатність знань. Не тенденційної історії не буває, оскільки вона створюється за соціальним замовленням. Найбільш об'єктивною та правдивою є історія, яка не дає оцінок.

Тенденційність історичного процесу

Визначеність і спрямованість історичного процесу.

Об'єктивною тенденцією історичного процесу є рух суспільства в майбутнє, неможливість абсолютного знання.

“Формулювання, що стверджує існування тенденції в певний час і в певному місці, зазвичай, становлять одиничне історичне твердження, а не універсальний закон. Важливо підкреслити, що закони – це не тенденції, а тенденції не закони” [47, 5].

Теологічне пояснення історії

Пояснення історичного розвитку суспільства з релігійно-церковних позицій на основі богословських доктрин.

Теорія

Сукупність узагальнених положень, які утворюють будь-яку науку або її розділ [60, 84].

Теорія (історії) історичного пізнання

А) Розвинута форма наукового історичного знання, логічне пояснення закономірностей та узагальнення суспільно-історичної практики.

Б) Система знань про історичний процес й історичну науку.

Теорія історичного пізнання має дві сторони: процес буття та процес пізнання, котрі є сферами практичної, творчої і пізнавальної діяльності людини та сферами дослідження і вивчення в історичній науці.

“Теорія – розвинена форма наукового знання, логічне пояснення закономірностей і узагальнення суспільно-історичної практики – не може існувати без методології пізнання. А методологія, своєю чергою, набуває справжньої науковості, коли вона засновується на теоретичному знанні” [23, 20–21].

Теперішнє (сучасність, презентативність)

Конкретність, яка відбувається.

Конкретність визначається джерелами, фактами, подіями, явищами й людьми.

Терор

Особлива форма політичного насильства, якому притаманна жорстокість, цілеспрямованість [60, 85].

Технологічний детермінізм

Теорія, яка обґрунтовує важливе значення НТР у суспільному прогресі незалежно від ладу.

Технологічний фаталізм

Науковий напрям пізнання суспільства, в основі якого лежить “технологічний імператив”, вищий принцип, що править поведінкою та свідомістю людей.

Технологія історичного пізнання.

А) Спосіб, метод історичного дослідження, спрямований на кінцевий результат.

Б) Сукупність методів і шляхів наукового пізнання історії за допомогою вдосконалення та оптимізації навчання та дослідницької праці.

Типологія (Т.)

Спосіб удосконалення понятійного апарату історичного дослідження, який забезпечує системний підхід до історичних явищ, а саме: аналітична Т. – метод всебічного але цілісного опису будь-якого однорідного історичного явища; градаційна Т. – метод аналізу явищ задля виявлення різних синхронних стадій або ступенів при системних історичних дослідженнях; диференціальна Т. – метод виявлення й аналізу принципових відмінностей історичних явищ за умови зовнішньої однорідності їхніх історико-морфологічних форм.

Толерантність

Терпимість.

Поблажливість до когось або чогось [60, 40].

Толерантність в історичному пізнанні визначає врахування та терпимість до існування інших думок, концепцій, теорій і методологій.

Тоталітаризм

Політична система, як одна із форм авторитарної держави, якій притаманний повний (тотальний) контроль за всіма сферами життя суспільства в цілому і за життям кожної людини зокрема [60, 86].

Трансцендентність

А) Неможливість пізнання або те, що лежить за межами досвіду.

Б) Неможливість пізнання історичного процесу за допомогою таких понять, як історичні пам'ять, свідомість, мислення, досвід, час, простір тощо (Е. Кант).

Тривалість

Абсолютний, дійсний математичний час, який плине без будь-якого співвідношення до чого-небудь (І. Ньютон).

Історичний час, порівняно з тривалістю, має точку відліку.

Тяглість історична.

Тривалість окремого перервного або неперервного явища історичного процесу [35, Т. 1, 21–27 про тяглість української минувшини].

Українізація

А) Політика, спрямована на впровадження в усіх сферах державного, суспільного життя української мови, культури, традицій.

Б) Процес українського національного й культурного відродження.

Українознавство

Сукупність знань про Україну й українців, як система пізнання української нації та культури.

Усна історія (У. і.)

А) Спосіб вивчення історії за допомогою опитування та на основі історичної пам'яті людей.

Б) Методологічний підхід до вивчення історії на основі фольклору, переказів, пісень, легенд, анекдотів тощо.

У. і. є альтернативною й водночас доповненням до традиційної, академічної історії, яка творилася на основі писемних джерел. Активно використовує у Європі асоціація вчителів «Єврокліо» з 1968 р. В Україні з

1997 р. створено регіональну асоціацію учителів історії “Доба”, яка проводить конкурси учнівських наукових робіт, створених на основі усної народної історії.

Факт історіографічний (Ф. і.)

- А) Факт описаний, відомий в історії, тобто введений до наукового обігу.
- Б) Ф. і. є фіксованою думкою, науковим судженням істориків.

Факт історичний

- А) Джерело, подія, явище історичного процесу.
- Б) Об’єктивна реальність історичного процесу й основа історичного пізнання.

Фатум (Ф.)

Доля, яка недоступна розумінню визначеності подій і вчинків людини. Ф. визначає запрограмовану заздалегідь долю людини, яка про неї не знає і не може знати.

Фізіогноміка.

- А) Поєднання спрямованості й долі в житті та історії.
- Б) “Морфологія світової історії” (за О. Шпенглером).

Філософія історії

Наука, яка вивчає та розробляє теоретичні засади пізнання історичного процесу.

Формаційний підхід до вивчення історичного процесу

Напрямок пізнання історії за суспільно-економічними формаціями: первісний лад, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, соціалістичний. Формаційний підхід – основа марксистського пізнання історії.

Хронологія історична (Х. і.)

А) Розміщення фактів історичного процесу в часовій послідовності, наприклад – літописи, хроніки, біографії.

Варіантами може бути проблемно-хронологічний (наскрізною є проблема, яку пронизує хронологія) та хронологічно-проблемний (наскрізною є хронологія й питання викладаються у хронологічній послідовності) підходи в дослідженні та вивченні історичного процесу.

Б) Х. і. – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає системи літочислення й завданням якої є переведення дат минулого на сучасне літочислення: еру від Різдва Христового та Григоріанський календар.

Цивілізаційний підхід до вивчення історії

Напрямок пізнання історії за цивілізаціями різних епох: вавилонської, еллінської, римської, китайської, єгипетської, західноєвропейської тощо. Найбільш розроблена методологія в О. Шпенглера (8 цивілізацій) [81] і А. Тойнбі (36 цивілізацій) [65].

Цивілізація

- А) Людське суспільство у розумінні надбань світової культури.

Б) Розвиток визначеної частини людського суспільства у часі та просторі й відповідному рівні розвитку культури.

В) Стадія розвитку людства.

Г) Локальна соціальна система (А.Тойнбі).

Циклічність історичного процесу

Розвиток людських цивілізацій від зародження, дитинства, юності, зрілості, занепаду й до загибелі.

Циклічність історичного процесу визначається рухом по спіралі часу.

Поняття циклічності розвитку людської цивілізації використав у роботах Б. Рассел, О. Шпенглер, А. Тойнбі

Цілеспрямованість історична

А) Визначеність розвитку й діяльності суспільства (людей).

Б) Незворотний рух суспільства до певної мети.

Ціль історична.

А) Конкретне, найближче завдання на шляху до мети в історичному процесі.

Б) Конкретний орієнтир, конкретне завдання на шляху досягнення мети в процесі історичного пізнання.

У багатьох випадках мета й ціль ототожнюються, хоча перша здебільшого визначає стратегію, а друга – найближчі тактичні завдання щодо її досягнення .

Час абсолютний (Ч. а.)

Тривалість, плинність без початку і кінця (безмірна), без точки відліку.

Визначення абсолютного часу дав І. Ньютон.

Ч. а. спрямований у майбутнє.

Час доісторичний

Частина абсолютного часу або тривалості, яка передувала появі людини, людства.

Хибно використовуються поняття „доісторична” „людина”, „доісторична цивілізація”, оскільки поняття „доісторичність” полягає у відсутності історичності – людини й людства. Існування людини, людства означає історичність.

Час історичний.

А) Частина абсолютного часу, тривалості, яка має точку відліку (фіксується ерою та календарем).

Б) Поняття, яке визначає логічну послідовність і тривалість фактів, подій і явищ історичного процесу в історичному пізнанні.

Час паралельний (альтернативний або синхронний)

А) Час паралельного розвитку цивілізацій.

Використовується для порівняння розвитку держав, націй, цивілізацій тощо в одному історичному часі.

Б) Час, який визначає синхронність життя суспільства.

Поняття, яке визначає порівняння розвитку різних держав, народів цивілізацій у визначеному проміжку часу.

Час післяісторичний.

Час, який триватиме після припинення існування людства.

Час позаісторичний

Час, який плине поза існуванням людства й в інших світах може мати інші параметри виміру.

Час сакральний

Частина божественної вічності, доступна для спостереження смертних, вірних.

Ця категорія історичного пізнання використовується у теології.

Час соціальний

Час, який визначає темпи життя соціуму, окремих його верств, прошарків, порівняно з іншими та з історичним часом.

Це поняття використовується в соціології.

Час уявний, мистецький

Частина тривалості в уяві людини, яка виникає за допомогою історичного та мистецького мислення з можливостями спрямування в минуле й майбутнє (картини, література, кіно, віртуальна реальність).

Час циклічний (Ч. ц.)

Поняття, яке визначає в багатьох вимірах об'ємність і просторовість розвитку суспільства на відміну від лінійного часу. Ч. ц. використовується для розуміння повторюваності етапів розвитку людства на кожному майбутньому витку, на іншому рівні спіралі часу.

Інколи використовується поняття «часоворот» у руслі часу, подібне до водовороту в руслі ріки.

Школа історична (Ш. і.)

А) Група істориків, об'єднана однією історіографічною концепцією.

Характерно більше для сучасної Ш. і.

Б) Група істориків, об'єднана одним методологічним підходом.

Характерно більше для класичної Ш. і.

В) Формальне чи неформальне об'єднання вчених [28, 307].

Прикладом Ш. і. є: – три школи анналів, в Україні – наукова школа М. Грушевського тощо.

Поняття «Ш. і.» близьке за значенням до понять «течія», «напряма».

Шовінізм

Країньо реакційне, вороже вираження націоналістичних тенденції в ідеології, політиці й організаційному втіленні стосовно інших націй, етносів.

Явище історичне

А) Об'єктивна реальність, яка виступає значним фактом в історичному процесі та може призвести до значних змін у суспільстві.

Б) Категорія історичного пізнання, яка визначає та вивчає важливі зміни в історичному процесі.

Представлений навчальний посібник із курсу «Теорія та методологія історії» складений так, щоб максимально надати допомогу студентам, аспірантам, викладачам історії у виборі та використанні різних методологій.

У ньому представлено основні методологічні підходи, серед яких сучасним віддається перевага. Посібник не охоплює історіософських проблем пізнання від найдавніших часів, оскільки ці теми ґрунтовно висвітлені у багатьох монографіях і посібниках. У ньому представлено питання теорії та практики історичного пізнання від початку ХІХ ст. Також представлено стисло основи курсу. і кожен студент може перевірити свої знання за допомогою тестів і контрольних питань.

Частина положень і концепцій, які мають місце у книзі, носить дискусійний характер, оскільки процес історичного пізнання не припиняється, а історичний досвід поколінь постійно накопичують і переосмислюють наступні покоління.

Важливе місце займає словник понять і категорій, у якому представлено понад 250 позицій, що, на думку автора, мають допомогти вільно оволодіти курсом, вільно ознайомлюватися з історіософською літературою – і вітчизняною, і зарубіжною, визначитися в процесі історичного пізнання та практики наукових досліджень.

Українська філософська й історіософська термінологія розроблялася недостатньо тривалий час або майже не розроблялася у зв'язку з тим, що домінували на українських землях у різні періоди історії – австрійська, німецька, румунська, польська, російська й радянська філософські та історіософські школи, які були поставлені на службу офіційній історіографії урядів і держав, залежали від їхньої політики й ідеології і які не дуже дбали про національні інтереси підкорених чи залежних народів, тим більше – про їхню історію.

Українська історична наука має значні досягнення у вивченні конкретної історії нації. Згадані в посібнику імена істориків, філософів, науковців, їхні праці складають основу для подальшого творчого процесу з метою поставити історичні дослідження на службу національно-культурному й державному будівництву. Тому й постає завдання постійного творення такої офіційної історичної науки та історіософії, яка б відповідала інтересам сучасної української нації і держави. Історіософське поєднання зусиль усіх шкіл і напрямів може сприяти кращому дослідженню та розумінню історичних процесів минулого, прогнозуванню наступних шляхів розвитку людства, у тому числі України.

Література

1. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Арон Р. – М. : Прогресс-Политика, 1992. – 608 с.
2. Барг М. Исторический факт: структура, форма, содержание / М. Барг // История СССР. – 1979. – № 6. – С. 46–71.
3. Барг М. Исторические закономерности как познавательная цель исторической науки / М. Барг // История СССР. – 1979. – № 1. – С. 96–120.
4. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма / Бердяев Н. – М. : Мысль, 1990. – 224 с.
5. Бердяев Н. Смысл истории / Бердяев Н. – М. : Мысль, 1990. – 176 с.

6. Блок М. Апология истории или ремесло историка / Блок М. – Изд. 2-е доп. – М. : Наука, 1986. – 256 с.
7. Бондаренко Г. Историчне пізнання : питання теорії і практики / Бондаренко Г. – Луцьк : Ред.- вид. від. Волин. держ. ун-ту, 1988. – 228 с.
8. Бондаренко Г. Основні поняття і категорії історичного процесу і процесу історичного пізнання / Г. Бондаренко // Наук. вісн. ВДУ. Історія. – 1997. – Вип. 2. – С. 87–91; 1998. – Вип. 1. Істор. науки. – С. 139–143.
9. Борев Ю. Краткий курс истории XX века в анекдотах, частушках, баснях, мемуарах и т. д. / Борев Ю. – М. : Звонница, 1995. – 390 с.
10. Вебер М. Избранное. Образ общества / Вебер М. – М. : Юрист, 1994. – 704 с.
11. Виндельбанд В. Избранное. Дух и история / Виндельбанд В. – М. : Юрист, 1995. – 687 с.
12. Гошовський М. Ідея прогресу у світовій філософії / Гошовський М., Кучерявий І. – К. : Вища шк., 1993. – 346 с.
13. Грушевський М. Очерк истории украинского народа / Грушевський М. – К. : Лыбидь 1990. – С. 15–22.
14. Грушевський М. Спомини / М. Грушевський // Київ. – 1988. – № 12. – С. 122–123.
15. Грушевський М. Твори : у 50 т. Т. 1. / Грушевський М. – Л. : Світ, 2002. – 592 с.
16. Губман Б. Смысл истории: Очерк истории современных западных концепций / Губман Б. – М. : Наука, 1991. – 190 с.
17. Дожилась Україна... Народна творчість часів голодомору і колективізації на Україні. Збір. і проком. І. Бугаєвич. – К. : Укр. письменник, 1993. – 29 с.
18. Дьяков В. Методология в прошлом и настоящем / Дьяков В. – М. : Мысль, 1974. – 190 с.
19. Дьяконов И. Пути истории. – М. : Восточная литература, 1994. – 384 с.
20. Ершов Ю. Человек. Социум. История (социально-философские проблемы теории исторического процесса) / Ершов Ю. – Свердловск : Издательство УГУ, 1990. – 152 с.
21. Жуков Е. Очерки методологии истории / Жуков Е. – М. : Наука, 1980. – 240 с.
22. Зашкільняк Л. О. Методологія історії / Зашкільняк Л. О. – Л. : Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, 1999. – 228 с.
23. Зевелев А. Историографическое исследование: методологические аспекты / Зевелев А. – М. : Высш. шк., 1987. – 161 с.
24. Иванов В. Методология исторической науки / Иванов В. – М. : Высш. шк., 1985. – 168 с.
25. Иванов Г. Методологические проблемы исторического познания / Иванов Г., Коршунов А., Петров Ю. – М. : Высш. шк., 1981. – 296 с.
26. Ивин А. А. Введение в философию истории / Ивин А. А. – М. : Гуманит. изд. центр «Владос», 1997. – 287 с.
27. Историческая наука: Вопросы методологии. – М. : Высш. шк.; Мысль, 1986. – 211 с.

28. Історіографічний словник: Навчальний посібник / За ред. С. І. Посохова. – Х. : Східно-регіон. центр гуман.-освіт. ініціатив, 2004. – 340 с.
29. Карсавин Л. Философия истории / Карсавин Л. – СПб : Комплект, 1993. – 160 с.
30. Ключевский В. Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории / Ключевский В. – М. : Наука, 1968. – 525 с.
31. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / Ковальченко И. Д. – М. : Мысль, 1987. – 440 с.
32. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ ст.) / Колесник І. І. – К. : Вища шк., 2000. – 256 с.
33. Колінгвуд Р. Ідея історії / Колінгвуд Р. – К. : Основи, 1996. – 615 с.
34. Кримський С. “Кінець історії” чи метаісторія? / С. Кримський // Collegium. – 1994. – № 1. – С. 28–40.
35. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / Лисяк-Рудницький І. – К. : Основи, 1994. – Т. 1 – 554 с.; Т. 2. – 573 с.
36. Макарчук С. Писемні джерела з історії України / Макарчук С. – Л. : Світ, 1999. – 352 с.
37. Математические методы и ЭВМ в исторических исследованиях. Статьи и материалы. – М. : Наука, 1984. – 280 с.
38. Мельник Л. Г. Розвиток наукового пізнання історії / Мельник Л. Г. – К. : Радян. школа, 1983. – 125 с.
39. Мельник Л. Г. Предмет и методология исторической науки / Мельник Л. Г. – К. : Вища шк., 1977. – 134 с.
40. Методологические и философские проблемы истории. – Новосибирск : Наука, 1983. – 352 с.
41. Мечников Л. Цивилизация и великие исторические реки / Мечников Л. – М. : Пангея, 1995. – 461 с.
42. Миронов Б. Историк и математика / Математические методы в исторических исследованиях / Миронов Б., Степанов З. – Л. : Наука, 1975. – 175 с.
43. Могильницкий Б. Введение в методологию истории / Могильницкий Б. – М. : Мысль, 1989. – 175 с.
44. Ніцше Фрідріх. Так казав Заратустра. Жадання влади / Ніцше Фрідріх. – Київ : Основи, 1993. – 415 с.
45. Павленко Ю. Історія світової цивілізації : Соціокультурний розвиток людства : Навч. посіб. / Павленко Ю. – К. : Либідь, 1996. – 360 с.
46. Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст. : Хрестоматія. – Л. : Світ, 1995. – С. 132–134, 155, 350–351, 541–551, 577, 743–753.
47. Померанц Г. Лекции по философии истории / Померанц Г. – М. : Лири «ДОК», 1993. – 240 с.
48. Поппер К. Злиденність історизму / Поппер К. – К. : Абрис, 1994. – 192 с.
49. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / Поппер К. – К. : Основи, 1995. – Т. 1 – 444 с.; Т. 2. – 494 с.

50. Потульницький В. Українська та світова історична наука / В. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 1, 2, 3, 4.
51. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського / Прицак О. // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 1. – К. : Наук. думка, 1991. – С. XLIII – LXXIII.
52. Прицак О. Арнольд Джозеф Тойнбі та його твір / Прицак О. // Тойнбі А. Дослідження історії. – Т. 2. – К. : Основи, 1995. – С. 363-374.
53. Пронштейн А. Вопросы теории и методики исторического исследования / Пронштейн А., Данилевский И. – М. : Высш. шк., 1986. – 209 с.
54. Против бужуазных фальсификаторов истории и политики КПСС. – М. : Политиздат, 1980. – 286 с.
55. Ракизов А. Историческое познание: системно-гносеологический поход / Ракизов А. – М. : Политиздат, 1982. – 303 с.
56. Розвиток історичного мислення як засіб формування особистості, її інтелекту та творчих здібностей. Збірник статей : Праці Всеукр. наук.-практ. конф. 7–10 грудня 1999 р. – О. : Астропринт, 1999. – 216 с.
57. Реєнт О. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О. П. Реєнт // УІЖ. – 1999. – № 3.
58. Сахаров А. Методология истории и историография / Сахаров А. – М.: Наука, 1981. – 94 с.
59. Сборник материалов по истории исторической науки в СССР / Под ред. И. Д. Ковальченко. – М. : Высш. шк., 1985. – 304 с.
60. Словник історичних термінів і понять / Упоряд. А. О. Данильєв, Л. І. Калініна, В. К. Терещенко. – Луганськ : Янтар, 2000. – 112 с.
61. Смолій В. Українська історична наука на рубежі ХХІ століття: Проблеми пошуку нових теоретичних та методологічних підходів / В. А. Смолій // Освіта України. – № 27. – 1997. – 4 лип.
62. Смоленский Н. Теория и методология истории / Смоленский Н. И. – М. : Академия, 2008. – 272 с.
63. Стрельский В. Теория и методика источниковедения истории СССР / Стрельский В. – К. : Вища шк., 1976. – 129 с.
64. Сучасна українська історіографія : проблеми методології та термінології : матеріали Всеукр. наук.-методол. семінару (Київ, 17 черв. 2004 р.). – К. : [б. в.], 2005. – 108 с.
65. Тойнбі А. Дослідження історії / Тойнбі А. – К. : Основи, 1995. – Т. 1. – 614 с.; Т. 2. – 406 с.
66. Трельч Э. Историзм и его проблемы / Трельч Э. – М. : Юрист, 1994. – 719 с.
67. Теоретические проблемы всемирно-исторического процесса / Жуков Е.М., Барг М. А., Черняк Е. Б., Павлов В. И. – М. : Наука, 1979. – 330 с.
68. Удод О. Історія : осягнення духовності / Удод О. – К. : Генеза, 2001. – С. 28–43.
69. Удод О. Історія в дзеркалі аксеології. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х роках / Удод О. – К. : Генеза, 2000. – С. 12–33.

70. Успенский Б. Этюды о русской истории / Успенский Б. – СПб. : Азбука, 2002. – 480 с.
71. Февр Л. Бои за историю / Февр Л. – М. : Наука, 1990. – 627 с.
72. Философия и методология истории. Логика и методология исторической науки : сб. статей / Общ. 114ред. акад. И. С. Кона. – М. : Прогресс, 1977. – 302 с.
73. Философия и методология науки / под ред. В. И. Купцова. – М. : АСПЕКТ-ПРЕСС, 1996. – 551 с.
74. Философия истории : Антология : Учеб. пособ. для студентов гуманитар. вузов / сост., ред. и вступ. ст. Ю. А. Кимелева. – М. : Аспект Пресс, 1995. – 351 с.
75. Фукояма Ф. Конец истории / Ф. Фукояма // Вопросы философии. – 1990. – № 3. – С. 145 – 147.
76. Хоменко В. Глобальні проблеми сучасності і наукова методологія / В. Хоменко // Історія в школі. – 1998. – № 12.
77. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Чижевський Д. – К. : Кобза, 1992. – 230 с.
78. Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упорядкув. і ред. Н. Яковенко. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2008. – 128 с.
79. Шидер Т. Различия между историческим методом и методом социальных наук / Шидер Т. – М. : Наука, 1970. – 175 с.
80. Шморгун А. Методологическая функция теории общественно-экономической формации / Шморгун А. – К. : Наук. думка, 1990. – 147 с.
81. Шпенглер О. Закат Европы / Шпенглер О. – М. : Мысль, 1993. – Т. 1. – 672 с.; 1998. – Т. 2. – 608 с.
82. Шпенглер О. Падіння Європи / О. Шпенглер // Основа. – 1996. – № 30(8).
83. Эрикссон, Э. Молодой Лютер: психоаналитическое историческое исследование / Эрикссон Э.. – М. : Медиум, 1996. – 508 с.
84. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Ясперс К. – Пер. с нем. – М. : Политиздат, 1991. – 527 с.
85. Ящук Т. Філософія історії. Курс лекцій / Ящук Т. І. – К. : Либідь, 2004. – 535 с.